

**Кафедра публічного адміністрування у сфері цивільного захисту
Національного університету цивільного захисту України**

Майстро С.В.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Конспект лекцій

Модуль I

Харків 2016

Друкується за рішенням
Вченої ради факультету цивільного
захисту НУЦЗ України
Протокол від 29.08.2016 р. № 12.

Рецензенти: д.держ.упр., доцент, професор кафедри економічної політики та менеджменту Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Ю.О. Ульяновченко;
к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки та маркетингу Національного технічного університету «ХПІ» М.В. Мірошник.

Державне управління в економічній сфері: конспект лекцій. Модуль I / Укладач С.В. Майстро. – Х. : НУЦЗУ, 2016. – 39 с.

Курс лекцій є складовою частиною методичного забезпечення при вивченні навчальної дисципліни «Державне управління в економічній сфері» магістерської підготовки за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування».

Розглядаються теоретичні основи мікро- і макроекономічних процесів, утворення і підтримки стійкої економічної системи, взаємодії держави та економіки, розробки ефективних важелів державного стимулювання соціально-економічного розвитку країни.

Курс лекцій орієнтовано на здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування». Він також буде корисним для державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, а також курсантів, студентів, ад'юнктів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів.

МОДУЛЬ 1

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Лекція 1

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

- 1.1. Класифікація потреб людини та характеристика факторів (ресурсів) виробництва.
- 1.2. Альтернативність використання ресурсів та необхідність раціонального вибору.
- 1.3. Циклічність економіки. Причини та види циклічних коливань.
- 1.4. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці.

1.1. Класифікація потреб людини та характеристика факторів (ресурсів) виробництва

Потреби – це об’єктивні умови існування та внутрішні спонукальні мотиви діяльності людини. Вони означають необхідність володіння людиною певними благами. Потреби можна розглядати з різних точок зору залежно від мети, тому існує їх класифікація за низкою критеріїв:

- 1) **за роллю у відтворенні людини:** матеріальні, духовні й соціальні;
- 2) **з точки зору рівня їх розвитку:** елементарні, пов’язані з людиною як продуктом природи, та вищі, що характеризують людину як продукт суспільних відносин; за цим же критерієм розрізняють базові та потреби зумовлені розвитком цивілізації;
- 3) **за суб’єктами реалізації:** особисті, колективні та суспільні потреби, які також можуть мати споживчий або виробничий характер;
- 4) **щодо можливостей задоволення:** дійсні, реалізація яких можлива в даний період, і перспективні, які можуть бути реалізовані в майбутньому.

Людські потреби надто різноманітні, оскільки людська особистість дуже багатогранна. З одного боку, людина виступає як біологічна істота і для її функціонування об’єктивно необхідними є продукти харчування, одяг, житло. Такі потреби називають матеріальними потребами. З іншого боку, людина – це образ Творця, тому багато її потреб визначаються необхідністю прагнення вдосконалювати свій внутрішній світ, мати певний рівень освіти, культури, брати участь в розвитку науки та мистецтва. Такі потреби називають духовними потребами. Крім духовних потреб, для людини важливими є також задоволення своїх соціальних потреб – наявність вільного часу, медичне обслуговування, розвиток та виховання дітей, гідні умови праці і навчання, спілкування, забезпечення відпочинку, розвиток фізичної культури та спорту.

Потреби виникають разом із виникненням самої людини, і в процесі розвитку людського суспільства можуть змінюватись як кількісно, так і якісно, відповідно до зміни умов виробництва споживчих благ, удосконалення техніки і технології, зміни поглядів людей на споживання, моди, соціального етапу, грошових доходів та ін. Фізичні потреби можуть бути незмінними за своєю кількістю, як наприклад, потреби в їжі обмежені необхідною кількістю кілокалорій, але при цьому змінюються якісно: поліпшується структура харчування, споживаються корисніші, дорожчі, багатші вітамінами чи вишукані продукти. Такі фізичні потреби, як одяг, житло, побутові прилади тощо, змінюються надто часто, одні з них застарівають і взагалі більше не використовуються, інші постійно вдосконалюються, якісно змінюються.

Сучасну добу нерідко визначають як час утвердження «суспільства споживання». Однак це визначення зовсім не означає, що люди просто стали більше споживати та

структура споживання стала більш вигадливою. Ще Г. Маркузе писав про настання нової форми цивілізації, котра перетворює на потребу непомірне споживання, а нові й нові потреби продукуються суспільством та слугують засобом тотального контролю над індивідом.

Для суспільства споживання характерним є те, що потреби людини неможливо задовольнити повністю, вони зростають швидше, ніж умови для їх задоволення.

Прагнення задовольнити потреби лежить в основі економічної діяльності різних господарських суб'єктів. Так виникають їх економічні інтереси. *Економічні інтереси – це діяльність різних господарських суб'єктів, спрямована на реалізацію їх економічних потреб. Їх можна характеризувати як усвідомлену або спрямовану потребу, прагнення досягти певного результату.* Сама потреба не означає, що її можна задовольнити, – економічний інтерес спрямовує діяльність людини на задоволення цієї потреби. Наприклад, потреба в підвищенні добробуту певного робітника формує економічний інтерес – підвищення заробітної плати. Економічні інтереси формуються як рівні окремих робітників, так і на рівні колективу певного підприємства, на рівні суспільства в цілому. Кожний із економічних суб'єктів, намагаючись реалізувати свої власні потреби та інтереси, вимушений вступати в економічні відносини з іншими суб'єктами, надавати їм послуги чи виробляти певні товари, сплачувати податки, заробітну плату тощо. Економічні взаємовідносини між ними складаються так, що для реалізації власних інтересів кожний повинен створювати умови для реалізації інтересів інших. Ці взаємозв'язки складаються у певний тип економічних відносин, що регулюється господарським законодавством.

Засобом задоволення тих чи інших потреб виступають **споживчі блага**. Це товари та послуги індивідуального або виробничого призначення, що використовуються для задоволення економічних потреб як окремих людей, так і різних господарських суб'єктів. Споживчі блага класифікують за різними ознаками. Їх поділяють на: особисті (споживаються індивідуально) та суспільні (неподільні, безоплатні, споживаються спільно); довгострокового і негайного використання; взаємозамінні (субститути) і взаємодоповнюючі (комплементи); дійсні і перспективні.

Для одержання економічних благ необхідні відповідні ресурси. З їхнім використанням для задоволення потреб людини зв'язані всі проблеми економічного розвитку. Під *економічними ресурсами, або факторами виробництва розуміють усі природні, людські та виготовлені людиною ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг.* До них відносяться земля, сировинні ресурси, техніка і технологія, людські здібності тощо.

У сучасній економічній науці виділяють чотири фактори виробництва: праця, земля, капітал, знання. Економічне тлумачення цих понять дещо відрізняється від загальноприйнятого їх розуміння, тому слід дати їм визначення як факторам виробництва.

Праця – це сукупність фізичних і духовних здібностей людей, які вони застосовують при виробництві тих чи інших благ. Цей фактор характеризується такими показниками: загальна чисельність працездатного населення, чисельність зайнятих у різних сферах економічної діяльності, рівень освіти, кваліфікації робочої сили, продуктивність праці тощо. Поняття **земля** як фактор виробництва охоплює не лише земельні ділянки як сільськогосподарські угіддя чи ділянки під будівництво, а й усі природні ресурси, які застосовуються у виробничому процесі: родовища корисних копалин, водоймища, ліси, природну сировину тощо.

Капітал, або інвестиційні ресурси – це всі засоби виробництва, вироблені людиною. Це поняття охоплює будівлі, споруди, верстати, машини, обладнання, інструменти, напівфабрикати, складські приміщення, транспортні засоби, тобто всі засоби виробництва, що застосовуються для виробництва товарів і доведення їх до споживача. Процес виробництва та нагромадження цих засобів називається інвестуванням. У загальноекономічному розумінні поняття «капітал» охоплює не лише засоби виробництва, але й гроші, покладені в банк, цінні папери (акції та облігації, коштовності тощо). Як

економічний ресурс воно означає лише реальний капітал, той, що безпосередньо бере участь у процесі виробництва.

Особливе значення для сучасного виробництва має специфічний економічний ресурс, який називається **знання**. Це якісно новий фактор виробництва, що докорінно відрізняється від традиційних – праці, землі і капіталу, які мають матеріальний характер і форму матеріальних засобів або знарядь праці. Знання, самі по собі є нематеріальними за сутністю і реалізуються у системі своєрідних категорій – «інтелектуальний продукт», «інтелектуальна власність» та «інтелектуальний капітал», що формалізуються у здійсненні **підприємницької діяльності**. Підприємець має кілька функцій, які роблять його діяльність винятково важливою:

1) він бере на себе ініціативу поєднання всіх інших ресурсів у єдиний виробничий процес, виступає «інтелектом», каталізатором і рушійною силою виробництва;

2) він новатор, постійно турбується про оновлення і вдосконалення виробництва;

3) бере на себе відповідальність приймати основні рішення, визначає курс діяльності підприємства;

4) він – людина, яка йде на ризик, ризикуючи не лише своїм часом, працею та діловою репутацією, але й вкладеним капіталом, як власним, так і своїх компаньонів.

Отже, існує чотири види ресурсів, які можна розділити на матеріальні ресурси (земля і капітал) та людські (праця і знання). Важко визначити, які з них важливіші. Кожний виконує свої важливі функції у виробництві, без яких цей процес виробництва неможливий. Крім того, важливо зазначити, що всі ці фактори комусь належать, і їх власники у першу чергу повинні забезпечити суспільну корисність, а вже потім отримувати прибутки від використання цих факторів у процесі виробництва.

Всі економічні ресурси мають одну загальну властивість: вони або рідкісні, або наявні в обмеженій кількості. Ця рідкісність відносна для задоволення потреб на певному етапі економічного розвитку.

1.2. Альтернативність використання ресурсів та необхідність раціонального вибору

Як відомо, кількість ресурсів є обмеженою, тому виробники повинні вибирати, які товари і послуги вони будуть виробляти. Економіка завжди знаходиться в стані вибору між альтернативами, оскільки ресурси, що використовуються для виробництва одного товару, не можуть бути використані для виробництва іншого. Наприклад, земельна ділянка, на якій споруджений будинок, не може використовуватись як сільськогосподарське угіддя, люди, що працюють вчителями, не можуть працювати на виробництві автомашин і т. ін. Виробляючи один товар, ми втрачаємо можливість виготовити інший. При виборі, який саме товар виготовляти, ми порівнюємо їхню альтернативну вартість.

Альтернативна вартість – це витрати на виробництво товару, оцінені з точки зору втраченої можливості їх використання на інші цілі, їх можна виміряти кількістю одиниць альтернативного товару, яким ми пожертували, або як різницю між прибутком, який можна було б отримати при найбільш вигідному зі всіх альтернативних способів використання ресурсів, і реально отриманим прибутком.

При виборі того, який із альтернативних товарів виробляти, суспільство має знайти такий спосіб використання ресурсів, який би зміг забезпечити максимальне виробництво споживчих благ при мінімумі затрачених ресурсів, тобто найефективніший.

Таким чином, **економічна ефективність** характеризується відношенням результату до витрат виробництва. Економічна ефективність – це така ситуація, в якій при заданих ресурсах і технології неможливо виготовити більшу кількість одного товару, не жертвуючи при цьому можливістю випускати інші товари. Інакше кажучи, для досягнення економічної ефективності необхідно:

1) щоб усі ресурси були повністю зайняті у процесі виробництва;

- 2) щоб існував повний обсяг виробництва;
- 3) виробництво базується на високому рівні техніки та технології.

Повна зайнятість означає, що всі ресурси повинні використовуватись повністю і тільки на виробничі цілі. Повний обсяг виробництва означає, що при даному рівні техніки і технології вже неможливо з даних ресурсів випустити більше продукції. Рівень техніки і технології повинен відповідати його галузевим стандартам на даний період часу.

Допустимо, що економіка працює ефективно, і спробуємо показати, як при даних виробничих можливостях суспільство розв'язує проблему економічного вибору. Для цього зробимо кілька припущень:

- 1) повна зайнятість усіх ресурсів;
- 2) повний обсяг виробництва;
- 3) кількість і якість ресурсів незмінна;
- 4) технологія незмінна;
- 5) виробляються тільки два товари (хліб і верстат).

За таких умов збільшення виробництва хліба можливе лише при зменшенні виробництва верстатів. Припустимо, що декілька альтернативних варіантів виробництва цих двох товарів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Альтернативні варіанти виробництва хліба та верстатів

Види товарів	Можливості виробництва хліба і верстатів при повній зайнятості ресурсів (дані умови)				
	А	Б	В	Г	Д
Верстат, тис. шт.	20	16	8	4	0
Хліб, млн. т	0	2	4	6	8

Згідно з альтернативою, позначеною точкою А, економіка спрямувала би свої ресурси на виробництво верстатів повністю. При альтернативі, позначеній точкою Д, всі наявні ресурси були б використані на виробництво хліба. Однак суспільство не може обмежуватись виробництвом або засобів виробництва, або предметів споживання, воно мусить знайти певний баланс у розподілі ресурсів на виробництво обох продуктів.

Покажемо ці альтернативи за допомогою графіка (рис. 1.1).

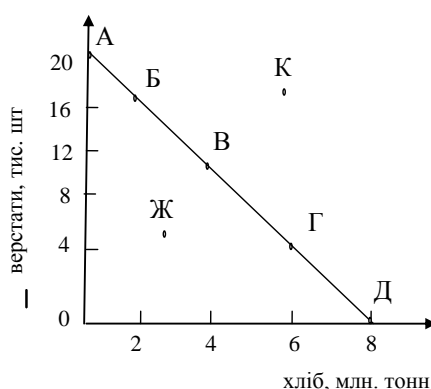


Рис. 1.1. Крива виробничих можливостей

Рухаючись від альтернативи А до Д, ми збільшуємо виробництво хліба за рахунок перерозподілу частини ресурсів з виробництва верстатів. У такий спосіб ми будемо спрямовувати розвиток економіки на задоволення поточних потреб суспільства і втрачати можливість у майбутньому мати достатню кількість засобів виробництва (навіть для виробництва того ж хліба). Якщо ми будемо рухатись у зворотному напрямку – від Д до А, то будемо утримуватись від поточного споживання на користь

нагромадження засобів виробництва, зростання споживання в майбутньому. Але в будь-якому випадку ми будемо жертвувати частиною виробництва одного товару для збільшення виробництва іншого.

Крива виробничих можливостей – графічне зображення різних комбінацій виробництва благ при максимальному використанні наявних ресурсів і існуючому рівні технології. Вибір альтернативних варіантів використання ресурсів передбачає раціональну поведінку людей, урахування ними факту обмеженості ресурсів і необхідності їх раціонального використання.

Сукупність усіх можливих варіантів поєднання виробництва цих двох товарів позначається на графіку кривої виробничих можливостей. Будь-яка точка Ж, що знаходиться всередині графіка, показує, що така комбінація виробництва двох товарів можлива, але неефективна, є невикористані ресурси, наприклад, земля чи праця. Будь-яка точка К поза графіком показує, що така комбінація виробництва двох товарів при даних ресурсах і технології неможлива. Така «над ефективність» в умовах обмежених ресурсів можлива лише при вдосконаленні технології. При заміні виробництва одного товару іншим в умовах повної зайнятості ресурсів альтернативні витрати другого товару зростають. Ця залежність характеризує дію закону зростаючих витрат.

При побудові графіка кривої виробничих можливостей ми прийняли низку припущень. Однак у реальному житті постійно відбуваються зміни: з'являється нова техніка і технологія люди знаходять більш раціональні способи використання ресурсів, самі ресурси можуть змінюватись як кількісно, так і якісно, суспільство повністю відмовляється від виробництва одних товарів і починає виготовляти абсолютно інші. Як, правило, такі зміни ведуть до економічного зростання. *Економічне зростання – це процес розширення виробничих можливостей суспільства.* На графіку його можна позначити зміщенням кривої виробничих можливостей вправо. Розширення виробничих можливостей, або економічне зростання, можливе двома шляхами:

1. Збільшенням кількості економічних ресурсів. Це можливо, наприклад, при зростанні чисельності працездатного населення, відкритті нових родовищ корисних копалин, розширенні виробничих площ тощо. Таке зростання називають **екстенсивним**.

2. За рахунок підвищення якості ресурсів без додаткового приросту їх кількості. Сюди відноситься застосування більш кваліфікованої робочої сили, заміна техніки і технології, поліпшення підприємницьких заходів керівників тощо. Ці фактори характеризують **інтенсивний** тип економічного зростання.

У реальному житті екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання тісно переплітаються, тому, як правило, говорять про переважно екстенсивний або переважно інтенсивний тип економічного зростання. В сучасній економіці України ставиться завдання досягти повної та ефективної зайнятості всіх видів ресурсів на основі технічного переозброєння та структурної перебудови економіки, забезпечення політичних, правових, науково-технічних умов для стабілізації й економічного зростання всіх галузей виробництва. Цьому сприятимуть впровадження нових механізмів державного регулювання економіки, налагодження вигідних для виробничих галузей з високою доданою вартістю зовнішньоекономічних зв'язків, підвищення якості освіти та науки, професійної підготовки робочої сили та впровадження системи заходів підвищення стимулів її діяльності.

1.3. Циклічність економіки. Причини та види циклічних коливань

Функціонування і розвиток ринкової економіки не є рівномірним і безперервним. Економічне зростання час від часу змінюється на спад виробництва, розвиток – на кризу і депресію, такі періодичні коливання свідчать про циклічний характер економічного розвитку. Вони відбуваються зі сталою послідовністю, що засвідчують багаторічні спостереження, і, як правило, у чітко визначених часових межах. Це дає підставу

розглядати циклічність як загальну закономірність економічного розвитку.

Циклічність – це процес руху від однієї макроекономічної рівноваги в масштабі цілої економіки до іншої через порушення першої і формування нової на більш вищому рівні. Об'єктивні основи циклічного характеру економічного розвитку визначаються розвитком матеріальних умов виробництва, поєднанням еволюційних та революційних форм прогресу продуктивних сил. Циклічність проявляється як періодичні коливання ділової активності, піднесення і спад виробництва, зменшення або збільшення зайнятості і цін, в період кризових явищ в суспільстві значно загострюються економічні та соціальні суперечності. Тому проблема виявлення періодичності коливань в економіці та причин, що її обумовлюють, завжди привертала увагу вчених-економістів і сьогодні залишається однією з центральних проблем економічної теорії.

У сучасній економічній науці вирізняють дві групи причин і відповідно – теорій циклічного розвитку: екстернальні (зовнішні) та інтернальні (внутрішні).

Зовнішні причини, що визначають характер циклу, його тривалість, специфіку прояву, знаходяться поза межами економічної системи. До них відносять:

- порушення духовно-морального фундаменту суспільства;
- війни, революції, зміни політичного та суспільного устрою (наприклад, під час війни значний попит на воєнну продукцію може призвести до високої зайнятості та гострої інфляції, а після відновлення миру і скорочення воєнних витрат настає економічний спад);
- освоєння нових територій і пов'язана з цим міграція населення, коливання чисельності населення;
- відкриття великих родовищ сировини (нафта, уран, золото та ін.);
- науково-технічні відкриття та інновації, які дозволяють радикально змінити суспільного виробництва.

Внутрішні фактори циклічності притаманні самій економічній системі, але вони не можливі в усій економіці, а є явищем окремих її сфер (промисловості, фінансів, тощо). Ці явища можуть бути зумовлені такими причинами:

- порушенням у сфері грошового обігу та кредиту, у тому числі штучне звуження грошової маси емісійними банками;
- відсутність самостійної та виваженої зовнішньоекономічної політики;
- перенагромадженням основного капіталу, його структурою та фізичним строком служби;
- динамікою особистого споживання, скорочення або зростання якого впливає на обсяг виробництва та зайнятості, та інвестування тобто вкладення коштів у розширення виробництва, його модернізацію, створення нових робочих місць;
- напрямками та характером економічної політики держави щодо виробництва, попиту та споживання.

Економічною теорією цикл розглядається як період розвитку економічної системи від початку однієї кризи до наступної. У класичному трактуванні економічний цикл охоплює чотири фази: криза, депресія, поживлення та піднесення (рис. 1.2).

Найбільш складною і суперечливою фазою економічного циклу є **криза**. Економічна криза (спад, рецесія, падіння ділової активності) – різке порушення існуючої рівноваги в економічній системі внаслідок наростаючих диспропорцій, перш за все, між виробництвом і – споживанням. Характерними ознаками кризи є: падіння обсягів виробництва, масові банкрутства підприємств, зростання безробіття, зниження життєвого рівня, падіння цін і доходів, порушення грошово-кредитної та фінансової системи, ускладнення збуту продукції, падіння прибутків, інвестицій, дефіцит вільних грошових засобів, необхідних для платежів, зростання позичкового процента.

Піднесення або бум, пік ділової активності – це фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу і зростає високими темпами. Характерними рисами цієї фази є масове оновлення основного капіталу, реконструкція

виробничих потужностей та нове будівництво; швидке зростання зайнятості, заробітної плати та інших видів доходів; розширення фінансово-кредитних операцій; поживлення комерційної діяльності, пришвидшення обігу капіталу. Якщо пропозиція не регулюється з боку держави, то вона починає відриватись від попиту, бо темпи економічного зростання можуть випереджати темпи зростання платоспроможності, закладаються основи для нової рецесії.

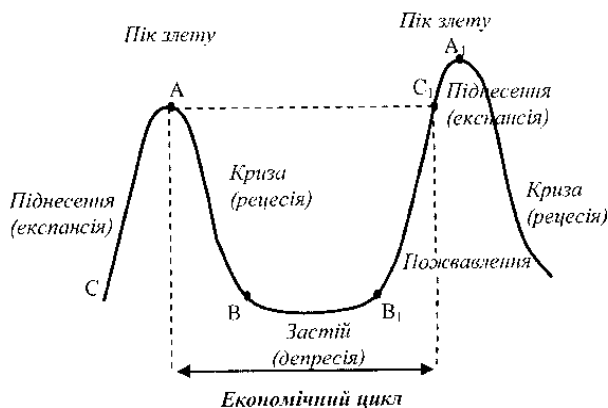


Рис. 1.2. Фази економічного циклу

Зміна фаз економічного циклу супроводжується коливаннями ділової активності: піднесення означає пік ділової активності, спад супроводжується стисненням ділової активності, депресія – це дно ділової активності, а поживлення – розширення ділової активності. Свідченням циклічних коливань ділової активності є зміни таких показників або індикаторів ділової активності як темпи приросту ВВП, темпи зростання обсягів продажу, сукупного випуску, зміни загального рівня цін, рівня безробіття та інфляції.

Циклічність як характерна риса економічного розвитку є багатоструктурною за своїм змістом. За тривалістю економічні цикли поділяють на короткі (3-4 роки), середні (7-11 (промислові) та 15-20 (будівельні) роки) та довгі (40-60 рр.). Іноді виділяють вікові циклічні коливання у вигляді вікових циклів лідерства.

Важливе значення в поступальному розвитку економіки мають не тільки циклічні коливання, а й нециклічні. Нециклічні коливання, на відміну від циклічних, не мають чітко визначеного періоду повторюваності і пов'язані зі структурними змінами продуктивних сил. Вони є наслідком диспропорцій між окремими сферами та галузями економіки і характеризуються як структурні кризи. Прикладом структурних криз є нафтова криза 70-х рр., сировинна, фінансова, екологічна. Притаманними структурним кризам особливостями є їх затяжний характер, вони часто не збігаються із циклічними кризами, можуть підсилювати чи послаблювати прояви останніх.

1.4. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці

Безробіття в умовах ринкової економіки є однією з найгостріших макроекономічних проблем. Воно безпосередньо впливає на добробут населення, рівень цін, обсяги виробництва, державний бюджет і державні видатки. Безробіття негативно позначається на психологічному стані людини, загостренні соціально-економічних суперечностей у країні.

У відповідності з міжнародними стандартами, розробленими у 1983 р. Міжнародною організацією праці, все населення можна поділити на три категорії:

- **зайняті** – особи, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також особи, що мають роботу але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку;
- **безробітні** – особи, які не мають роботи, активно її шукають і готові приступити до виконання у будь-який момент;
- **особи поза робочою силою, або економічно неактивне населення** – діти у віці до

16 років; особи, які перебувають в спеціалізованих установах (наприклад, психіатричних диспансерах, лепрозоріях, виправних закладах тощо); особи, що вибули зі складу робочої сили у зв'язку із постійною втратою працездатності (інваліди), виходом на пенсію; учні, студенти, курсанти денних відділень навчальних закладів; особи, що втратили надію на роботу і перестали її шукати.

Зайняті і безробітні разом формують робочу силу. Рівень безробіття (U) визначають як відношення чисельності безробітних до чисельності зайнятих у відсотках.

Безробіття як соціально-економічне явище є характерним для ринкової економіки. Розрізняють два види безробіття: **добровільне** – пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, утриматись від праці за неприйнятних для неї умов; **вимушене** – зумовлене об'єктивними обставинами незалежними від волі людини.

Існує досить багато різних форм безробіття залежно від причин виникнення, тривалості протікання. Основні форми безробіття – фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне безробіття виникає у зв'язку з тим, що рівновага на ринку праці не може виникнути миттєво і потребує певного часу. Ця форма безробіття пов'язана із пошуком роботи, яка відповідає кваліфікації та особистим інтересам працівника, із зміною професії або просторовим рухом населення внаслідок зміни місця проживання. Фрикційні безробітні маючи певний рівень кваліфікації та професійних навичок здійснюють пошук роботи згідно своїх особистих вимог. Таким чином, фрикційне безробіття, як правило, є добровільним і короткостроковим.

Структурне безробіття зумовлене змінами у структурі попиту на робочу силу внаслідок зміни структури економіки. Дана форма безробіття пов'язана із тим, що погребла у деяких професіях внаслідок постійного розвитку та вдосконалення виробництва, техніки і технології під впливом НТП значно зменшується або взагалі відпадає. Унаслідок цього виникає необхідність зміни кваліфікації, набуття нових навичок, знань, професій. Структурне безробіття є переважно вимушеним і більш тривалішим ніж фрикційне.

Структурне і фрикційне безробіття разом становлять **природне безробіття**. Природний рівень безробіття – це рівень безробіття за повної зайнятості, що відповідає потенційному ВВП. Представники неокласичного напрямку економічної теорії вважають, що таке безробіття не можна усунути жодним способом. Більше того, воно відіграє позитивну роль в ринковій економіці, оскільки є резервом робочої сили, яка в будь-який час може приступити до роботи, а також є стимулом трудової дисципліни. Головними причинами існування природного безробіття у країнах з розвинутою ринковою економікою є: розвинена система страхування з безробіття (значні виплати допомоги зменшують стимули до швидкого працевлаштування), перевищення реального рівня заробітної плати її рівноважного значення. Природний рівень безробіття на сучасному етапі складає 5-6 %, тобто повна зайнятість за таких умов складатиме 94-95 % трудових ресурсів.

Циклічне безробіття породжується кон'юнктурними коливаннями ділової активності в економіці і виникає в період економічних криз, що призводять до згортання виробництва і зниження попиту на робочу силу. Циклічне безробіття – це відхилення фактичного рівня безробіття від його природного рівня.

Існують й інші форми безробіття, які не чинять значного впливу на економіку, однак зачіпають інтереси певних груп населення, а тому виникає необхідність їх дослідження.

Сезонне безробіття пов'язане із специфікою умов виробництва у деяких галузях (сільське господарство, будівництво, різні промисли), де впродовж року попит на робочу силу коливається. Дана форма безробіття є вимушеним і тяжіє до фрикційного, однак має певні власні особливості.

Молодіжне безробіття пов'язане із отриманням першого місця роботи молоді, яка вперше виходить на ринок праці, відповідно не має досвіду роботи.

Технологічне безробіття викликається запровадженням нових технологій і нового обладнання, коли внаслідок модернізації виробництва ручна праця витісняється машинною. Технологічне безробіття тяжіє до структурного.

Регіональне безробіття виникає під впливом історичних, демографічних і соціально-психологічних чинників, через нерівномірність розподілу трудових ресурсів по території країни, що зумовлює дефіцит робітників в одному регіоні і їх надлишок в іншому (наприклад, у Чернівецькій області завжди був надлишок робітників, а в Донбасі їх не вистачало).

Безробіття може виявлятися у відкритій та прихованій формі.

Відкрита форма безробіття означає звільнення працівника, повну втрату роботи і відповідно доходу, коли безробітний реєструється у службі зайнятості.

Прихована форма безробіття є наслідком скорочення тривалості робочого дня або тижня з відповідним зменшенням оплати праці, а також вимушених відпусток без збереження заробітної плати.

Вважається, що безробіття залежно від його форм має неоднозначні соціально-економічні наслідки. Достатньо суперечливий **конструктивний вплив** безробіття на економіку проявляється через стимулювання ефективної зайнятості та конкуренції на ринку праці; пристосування найманих працівників до вимог ринку праці; забезпечення мобільності трудових ресурсів у часі та просторі; резервування частини трудових ресурсів у різні періоди економічної кон'юнктури в одних сегментах для можливості використання в інших.

Негативними наслідками безробіття є зниження рівня доходів та добробуту суспільства, посилення тиску на державний бюджет і зростання державних витрат на утримання безробітних; погіршення соціальних умов існування (збільшується смертність, захворюваність, злочинність) та посилення негативних психологічних тенденцій у суспільстві; посилення соціальної і політичної нестабільності, конфліктності; недовиробництво (втрати) ВВП.

Вплив безробіття на обсяг ВВП дослідив американський учений Артур Оукен. Він математично виявив та обґрунтував зв'язок між перевищенням фактичним безробіттям його природного рівня та втратами ВВП:

$$(U_1 - U_0) = \beta \frac{Y_1 - Y_0}{Y_1} 100 \%, \quad 1.1$$

де β – коефіцієнт чутливості ВВП до циклічного безробіття;

U_1 – фактичний рівень безробіття;

U_0 – природний рівень безробіття;

Y_0 – потенційний обсяг національного виробництва;

Y_1 – фактичний обсяг національного виробництва;

$U_1 - U_0$ – рівень циклічного (кон'юнктурного) безробіття.

А. Оукен розрахував, що для США кожний процент перевищення фактичного рівня безробіття над природним зменшує обсяг ВВП порівняно з потенційним його рівнем на 2,5 %. Цей закон прийнятний і для економік постсоціалістичних країн.

Зважаючи на значний деструктивний вплив безробіття на суспільство та економіку держава здійснює регулювання зайнятості прямими та непрямими методами.

Прямі методи передбачають законодавче регламентування умов найму та використання праці через трудове законодавство; стимулювання створення нових робочих місць; створення стимулів для зацікавленості найманих працівників пропонувати трудові послуги. Серед **непрямих методів** державного забезпечення зайнятості виділяють наступні:

– державна стимулююча політика, спрямована на створення додаткових робочих місць через систему організації та розширення громадських робіт;

– фіскальна політика, спрямована на зміну ставок оподаткування, з однієї боку, та використання субсидій, асигнувань та інших важелів, спрямована на підтримання та підвищення рівня зайнятості; здійснення виплат по безробіттю;

- встановлення рівня прожиткового мінімуму;
- вплив на зменшення диференціації доходів;
- захист інтересів споживачів;
- створення сприятливих умов для професійної, територіальної та соціальної мобільності населення;
- організація ефективної системи формування доходів, за якої рівень винагороди визначається внеском у результат діяльності, незалежно від галузі, в якій ця діяльність здійснюється.

Лекція 2

РИНКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА

- 2.1. *Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура.*
- 2.2. *Основні типи ринкових структур та монополізація економіки.*
- 2.3. *Прибуток та заробітна плата.*

2.1. Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура

Сучасний ринок є складною системою господарювання, в якій тісно взаємодіють ринкові закономірності, численні регулюючі інститути (передусім державні) і масова свідомість. У промислово розвинутих країнах цивілізований характер ринку визнається перш за все широким арсеналом перевірених часом і господарською практикою законодавчих і моральних норм, багатоплановою і компетентною політикою держави щодо розвитку економіки та соціальної інфраструктури, інформативністю керівників господарських структур на всіх рівнях та правовою свободою економічної діяльності людини.

Як і кожне складне поняття, «ринок» не однозначне за своїм визначенням. Тому існують різні погляди щодо його трактування, зокрема:

- ринок – це обмін організований за законами товарного виробництва та обігу;
- ринок – це економічний простір (місце, територія), на якому відбувається зустріч покупців і продавців та обмін товарів;
- ринок – це сукупність конкретних економічних відносин між покупцями та продавцями у процесі купівлі-продажу товарів та послуг.

Отже, *ринок – це система економічних відносин, пов'язаних із обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів.*

В сучасній економічній літературі **ринки групуються у певні види**, які тісно взаємопов'язані і постійно взаємодіють між собою за наступними ознаками.

За об'єктами обміну розрізняють:

- ринок ресурсів, який набуває форм ринку праці, ринку землі та нерухомості;
- товарний ринок, який набуває форм ринку споживчих товарів, засобів виробництва, ринку послуг, ринку науково-технічних розробок та інформації (ринок інновацій, винаходів, ринок інформаційного продукту, ринок продукту творчої праці);
- фінансовий ринок, що набуває форм ринку капіталів, ринку цінних паперів, грошового і валютного ринку.

За територіальною ознакою та у просторовому розрізі виділяють:

- місцевий (локальний) ринок, який обмежується одним або декількома районами країни;
- національний ринок, що охоплює всю національну територію;
- регіональний по групі країн;
- світовий ринок, що включає всі країни світу.

За механізмом функціонування розрізняють:

- вільний ринок, що діє на основі вільної конкуренції незалежних товаровиробників;
- монополізований ринок, де умови виробництва та обігу визначає група монополій, між якими зберігається монополістична конкуренція;
- державно-регульований ринок, де важлива роль належить державі, яка використовує економічні інструменти дії;
- планово-регульований ринок, де провідна роль в забезпеченні основних пропорцій виробництва та обміну належить плану, існує централізоване планування і регулювання ціноутворення, фінансово-кредитного і грошового обігу.

Відповідно до чинного законодавства розрізняють легальний, або офіційний ринок і нелегальний, тіньовий ринок.

За ступенем насичення виділяють рівноважний ринок, на якому попит та пропозиція приблизно співпадають; дефіцитний ринок, де попит перевищує пропозицію; надмірний ринок, коли пропозиція перевищує попит.

За способом формування ринок може бути організованим або стихійним.

Кожний із перелічених складових елементів структури ринку здатний функціонувати в так званому автономному режимі, а всі вони взаємодіють як частини єдиної системи, оскільки органічно пов'язані між собою в становленні і розвитку. Порушення нього взаємозв'язку стає серйозною перешкодою існування повноцінного ринкового середовища.

Сучасний ринок не може обійтися без інфраструктури – системи установ і організацій, що забезпечують рух товарів і послуг на ринку. Зустрічаються й інші визначення ринкової інфраструктури, зокрема: як комплекс елементів, інститутів та видів діяльності, що створюють організаційно-економічні умови для функціонування ринку; як сукупність установ, організацій, державних і комерційних підприємств і служб, що забезпечують нормальне функціонування ринку; як сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух товарів і послуг, капіталів і робочої сили. Будова інфраструктури досить складна і може бути запропонована в наступному вигляді (рис. 2.1).



Рис. 2.1. Елементи ринкової інфраструктури

Ринкова інфраструктура виконує наступні функції:

- правове та економічне консультування підприємств, захист їхніх інтересів у

державних, наднаціональних та інших структурах;

- страховий захист підприємницької діяльності;
- забезпечення фінансової підтримки і кредитування підприємств;
- підвищення оперативності, ефективності роботи суб'єктів ринку;
- створення умов для ділових контактів підприємців;
- сприяння матеріально-технічному забезпеченню і реалізації товарів та послуг;
- регулювання руху робочої сили;
- здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування.

2.2. Основні типи ринкових структур та монополізація економіки

Залежно від умов перебігу конкурентної взаємодії виникають досить стабільні утворення, що відрізняються одне від одного кількістю і розмірами учасників, характером продукції, що випускається, умовами виходу на ринок. Ці утворення називаються ринковими структурами. Їх узагальнення показує, що можна виділити чотири несхожі між собою ринкові структури (досить часто їх називають «типи ринку»). Класифікація ринкових структур базується на таких параметрах:

1. **Кількість продавців**, яка фактично визначає ступінь конкурентності залежно від їх чисельності та частки кожного у загальногалузевому випуску.

2. **Тип продукту** – стандартизований (однаковий, такий, що не має якісних відмінностей), диференційований (що відрізняється від продукції інших фірм за низкою якісних характеристик) чи унікальний (такий, що не має аналогів чи заміників і дуже важливий у споживанні).

3. **Контроль над ціною**. Ця характеристика визначає, чи може окрема фірма вплинути на зміну ринкової ціни товару.

4. **Умови входження в галузь** визначають, чи може ніс одна фірма увійти у дану галузь і які для цього знадобляться зусилля.

5. **Нецінова конкуренція** визначає специфіку форм і методів ведення конкурентної боротьби, пов'язану із специфічними характеристиками продукту, представленого на даному ринку.

6. **Доступність інформації** визначає умови, за яких кожна фірма може отримати необхідний обсяг ринкової інформації про ціни, обсяги попиту і пропозиції, ринку збуту, валютні курси тощо.

За цими ознаками розрізняють такі типи ринкових структур (табл. 2.1).

У сучасній ринковій економіці існують чотири ринкові структури, які розрізняються за кількома параметрами і мають специфічні характеристики, що обумовлюють суть та особливості економічних відносин, що виникають між окремими суб'єктами економічної діяльності (елементами системи) чи їх групами (мікросистемами).

У сучасному розумінні ринок є конкурентним, якщо кількість продавців, що продають однорідний продукт, настільки велика і частка кожного з продавців настільки мала, що жодний із продавців не може вплинути на ціну продажу шляхом зміни обсягів пропозиції, існує абсолютна мобільність усіх видів ресурсів, немає перешкод для входу в галузь чи виходу з неї.

Будь-які відхилення у структурі ринку, що призводять до появи у продавців ринкової влади, яка проявляється у можливості впливати на ціну і тим самим змінювати кількість проданої продукції, стали розглядатися як недосконала конкуренція, що включає в себе такі ринкові структури, притаманні для ринку продавця, як монополія і олігополія, їх різновиди, а також, у певній мірі, монополістична конкуренція.

Із чотирьох моделей одна – чиста конкуренція – вважається *ідеальною структурою*. Її так назвали не тому, що вона бездоганна, а тому, що у чистому вигляді вона існує дуже рідко. Адже важко знайти будь-яку галузь, у якій би справджувались усі характеристики цієї структури.

Характерні риси основних ринкових структур

Характерні риси	Типи ринкових структур			
	Чиста (досконала) конкуренція	Монополістична конкуренція	Олігополія	Монополія
Кількість фірм	Дуже велика	Велика	Декілька	Одна
Тип продукту	Стандартизований	Диференційований	I стандартизований, і диференційований	Унікальний, не має заміновачів
Контроль за ціною	Відсутній	Певний, у вузьких рамках	Обмежений взаємною залежністю, значний при таємній змові	Значний
Умови входження в галузь	Дуже легкі, обмежень не існує	Порівняно легкі	Існують перешкоди	Заблоковано
Нецінова конкуренція	Відсутня	Реклама, торгові марки і знаки	Досить типова, особливо при диференціації продукту	Переважно реклама
Доступність інформації	Однаковий доступ до інформації	Певні обмеження		
Типові приклади галузей	Сільське господарство	Виробництво одягу, взуття	Виробництво капіталомістких продуктів (метал, автомобілі, верстати)	Місцеві підприємства суспільного користування (електроенергетичне господарство, водогін)

Однак для дослідників вона представляє великий інтерес з таких причин: а) існують дуже схожі на неї моделі ринку (наприклад, ринок сільськогосподарської продукції); б) аналіз цього ринку є відправним пунктом для аналізу інших, реальних ринкових структур; в) цей ринок – певний стандарт, з яким можна порівнювати інші ринки.

На відміну від чистої конкуренції монополія, олігополія і монополістична конкуренція значно ліпше описують велику різноманітність реально існуючих ринків. За ступенем конкуренції найбільш конкурентним виступає ринок досконалої конкуренції (найбільше учасників ринкових відносин), а найменш конкурентним – ринок чистої монополії.

Суттєві зміни у господарському механізмі, які відбувалися наприкінці ХІХ та на протязі усього ХХ ст., показали, що епоха «вільної конкуренції ринку» наблизилася до свого завершення. Процеси концентрації та централізації капіталу спочатку у промисловості, а потім у банківській сфері призвели до виникнення монополій, які, об'єднуючись, формували фінансовий капітал. Це зумовило значні зміни у функціонуванні ринку і вимагало пояснення суті та механізмів функціонування монополій. Інтерес до дослідження ринкових структур посилювався у міру осмислення тих небезпек, що приносять суспільству прояви ринкової влади. У результаті теорія конкуренції була суттєво розширена теорією монополістичної конкуренції і теорією

недосконалої конкуренції пізніше об'єднаними в одну, теорією ігор, що давало можливість «прогнозувати поведінку олігополій, теорією змагальних ринків, теорією ефективної конкуренції».

У поясненні суті нових ринкових структур існувала ідея, що дія конкурентного механізму вибраковує слабкі підприємства, усуваючи їх із ринку через систему банкрутства і поглинань, а міцні підприємства, прагнучи максимізувати прибуток, постійно намагатимуться розширити свою частку ринку. Тому поступово окремим із підприємств вдавалось зайняти позиції лідерів, що автоматично надала їм певну ринкову владу та можливість впливати на ціни, перетворюючи їх в монополістів. Вважалося, що держава повинна не заважати, і, навпаки, сприяти посиленню процесів концентрації з метою прискорення суспільного розвитку.

Існує протилежна думка Дж. К. Гелбрейта – внаслідок монополізації ринків, життєво необхідно здійснювати контроль за цінами з боку суспільства у вигляді держави. Через що повинен змінюватися «характер цінової конкуренції, вона повинна бути підкорена інтересам суспільства». Він вважав, що «суспільство споживання» розвиває економічний дисбаланс, спрямовуючи занадто багато ресурсів на виробництво споживчих товарів і недостатньо – на громадські потреби та інфраструктуру. Гелбрейт критикував і думку, що державні витрати не здатні знизити безробіття.

2.3. Прибуток та заробітна плата

Винагорода, яку отримує підприємець за використання своїх здібностей, за організаційну та управлінську діяльність, за новаторство і ризик, називається **підприємницьким доходом або прибутком**.

До визначення прибутку в економічній теорії також існує декілька підходів. Класики та марксистичні вважали, що прибуток – це частина новоствореної вартості, яка присвоюється капіталістом у результаті експлуатації робочої сили. На думку неокласиків прибуток – це результат використання продуктивного капіталу. Представники теорії втримання дотримуються погляду, що прибуток – це винагорода підприємця за відстрочку особистого споживання.

Сучасна економічна теорія твердить, що прибуток – це плата за підприємницькі здібності, підприємницьку діяльність. Його величина визначається граничним продуктом ресурсу, який називається здатністю до підприємництва. Розрізняють нормальний та економічний, або чистий прибуток; економічний і бухгалтерський прибуток; монопольний прибуток.

Нормальний прибуток – це така величина прибутку, яка виправдовує зусилля підприємця і дозволяє йому залишатися в даній галузі.

Економічний, або чистий прибуток – це додатковий прибуток, який підприємець може отримати, якщо він постійно вдосконалює техніку, технологію, організацію виробництва. Різниця між бухгалтерським та економічним прибутком пов'язується із різницею у його підрахунку.

Бухгалтерський прибуток – це загальна виручка мінус явні (бухгалтерські) витрати.

Економічний прибуток – це загальна виручка мінус явні та неявні (внутрішні) витрати. Економічний прибуток менший, оскільки при його розрахунку враховуються ті витрати, які фірма несе за власний рахунок, а також альтернативні витрати (втрачені можливості).

Монопольний прибуток отримують монополії за рахунок перерозподілу на свою користь доходів немонополізованих фірм шляхом встановлення монопольних цін як на ринках факторів виробництва, так і на ринках готової продукції.

У ринковій економіці *заробітна плата виступає як ціна, що сплачується за використання найманої праці*.

Заробітна плата, як правило, складається із основної (тарифної) і додаткової. Тарифна

частина зарплати визначається за тарифно-кваліфікаційною сіткою і виплачується працівникові, якщо він відпрацював необхідний час. Ця частина зарплати повинна бути гарантованою і складати не менше 60% від рівня зарплати. Додаткова зарплата значною мірою залежить від результатів праці і виплачується за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи, винахідливість, особливі умови праці тощо.

Заробітна плата має дві форми: відрядну та погодинну. Кожна з форм зарплати має свої системи.

Відрядна заробітна плата – це форма оплати праці, при якій вона нараховується за кожен одиницю виробленої продукції. В середині відрядної форми можуть використовуватися проста відрядна, відрядно-прогресивна, відрядно-преміальна системи зарплати. Відрядна форма зарплати передбачає також систему доплат за економію палива, енергії, сировини, матеріалів, за ефективне використання устаткування, за ставлення до праці тощо.

Погодинна форма заробітної плати застосовується там, де продукту слід виробляти саме стільки, скільки того вимагає технологія, наприклад, при конвеєрному виробництві. Існує погодинно-нормативна і погодинно-преміальна системи заробітної плати. Перша передбачає оплату за відпрацьований час та при виконанні встановлених нормативів, а друга – ще й додаткову виплату премій за економію витрат, досконаліші форми організації праці, підвищення якості продукції тощо. В останні десятиліття в розвинутих країнах почали використовувати систему дольової участі робітників у розподілі доходів підприємства, яка дозволяє зацікавити робітників у кінцевих результатах роботи фірми, оскільки вони отримують певну частку прибутку або дивіденди на свої акції.

В Україні організація оплати праці здійснюється на основі Генеральної тарифної угоди, галузевих та регіональних угод, колективних та індивідуальних договорів. На рівень заробітної плати впливає держава (встановлюючи гарантований мінімум зарплати) та профспілки.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту некваліфіковану працю. Вона визначається з урахуванням вартості мінімального споживчого кошика, загального рівня середньої зарплати, продуктивності праці, рівня зайнятості і не повинна бути нижче межі малозабезпеченості.

Мінімальний споживчий кошик (прожитковий мінімум) визначається як вартість набору товарів та послуг, мінімально необхідних для задоволення потреб у харчуванні на рівні фізіологічно мінімальних норм споживання (окремо для дорослих, дітей, людей похилого віку), а також мінімальних потреб в одязі, взутті, предметах домашнього вжитку, медикаментах, комунальних і побутових послугах, транспорті, культурі.

Лекція 3

РИНКОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

- 3.1. Проблема нерівності в доходах. Крива Лоренца. Індекс Джині.
- 3.2. Рента як форма реалізації власності на виняткові ресурси. Типи і види земельної ренти.
- 3.3. Суть, причини, види та наслідки інфляції.

3.1. Проблема нерівності в доходах. Крива Лоренца. Індекс Джині

Проблема розподілу доходів у ринковій економіці є однією із ключових, оскільки принципи розподілу передбачають механізм вирішення низки як економічних, так і соціальних проблем. Система розподілу визначає можливості отримання доходу від володіння певними ресурсами, систему стимулів до праці, поділ людей на класи і соціальні групи, вирішення проблеми бідності та ін. У командній економіці існували зрівняльний розподіл прибутків і доходів та система перерозподілу соціальних благ через суспільні

фонди споживання. Така система розподільних відносин дозволяла створити для більшості членів суспільства однакові умови матеріального добробуту, але мала певні проблемні питання щодо створення стимулів до зростання виробництва, оскільки не передбачала достатньої диференціації і доходів, і суспільства.

Формування доходів у ринковій економіці відбувається на основі таких **принципів**:

1. Усі доходи формуються відповідно до вкладу праці, природних ресурсів, капіталу і підприємницьких здібностей у виробництво товарів та послуг. Це означає, що розподіл носить **факторний характер**, є функціонально-виробничим, а основними факторними доходами виступають заробітна плата, рента, прибуток і позичковий процент.

2. Дохід від факторів виробництва **пропорційний** кількості і якості вкладених ресурсів. На цьому заснований принцип **соціальної справедливості** в розподілі. Він означає, що кожний учасник має право примножувати своє багатство, збільшуючи при цьому свій вклад у підвищення ефективності виробництва. Принцип соціальної справедливості фіксує не походження доходів, а ступінь рівності і відповідно нерівності розподілу. Цей принцип прямо пов'язаний із функціонально-виробничим розподілом, бо рівність або нерівність залежать від того, за рахунок чого і за яких обставин ці доходи присвоюються.

3. Нерівномірність у розповіді ресурсів веде до значної **нерівності в доходах**. Високий ступінь нерівномірності може створювати низку соціально-економічних проблем: підривати стимули, загострювати соціальну несправедливість, погіршувати можливості для розвитку суспільства.

4. Для нормального функціонування економіки необхідна **державна політика перерозподілу доходів** через бюджет.

5. У зв'язку із функціонуванням недосконалої конкуренції у сучасній ринковій економіці, послаблення ролі держави в економічній сфері та моральною деградацією суспільства **розмір доходу може не відображати вкладу факторів виробництва у випуск готової продукції**. Це пов'язується, наприклад, із монопольним становищем підприємств, легалізованою спекуляцією, хабарництвом, захопленням компанії або «рейдерством», рекетом тощо.

Аналіз цих принципів показує, що ринкова економіка не гарантує кожному члену суспільства певний визначений рівень доходів, вони визначаються вкладом певного фактора у виробництво. Усі учасники ринкової економіки із самого початку не однакові за своїми потенціальними можливостями. Вони розрізняються за: володінням власністю; здібностями, рівнем освіти і кваліфікації; фінансовими можливостями; умовами виробництва; ступенем ризикованості, вдачею; станом здоров'я тощо. Ця нерівномірність, з одного боку, породжує економічні стимули, а з іншого – примножує нерівномірність у майбутньому.

Проблема нерівномірності характерна як для країн з низьким рівнем розвитку, так і для найрозвинутіших країн. Ступінь нерівномірності розподілу доходів можна проаналізувати за допомогою *кривої Лоренца* (за ім'ям американського економіста Макса Лоренца (1876 – 1959 рр.)).

Як бачимо, на графіку (рис. 3.1) по одній осі відкладена частка сімей з різними доходами, а по іншій – частка доходу. Якщо уявити, що доходи розподіляються рівномірно, то це означатиме, що існує абсолютна рівність, за якої, наприклад, 10% сімей одержують 10% доходу, 30% сімей – 30% доходу, 70% сімей – 70% доходу і т.д. Такий розподіл на графіку показує бісектриса ОА.

Реальний розподіл, як показують реальні результати його аналізу у багатьох країнах, відбувається таким чином, що більша частина сукупного доходу розподіляється на користь меншої частини сімей. Його відображає на графіку крива Лоренца. Чим далі ця крива відхиляється від бісектриси, тим більший ступінь нерівності в розподілі доходів. Абсолютна нерівність в розподілі на графіку показана лініями ОВ і АВ, які обмежують графік внизу і справа. У цій ситуації графік розподілу співпадає з осями системи

координат з вершиною в точці В. Він показує, що менше 1% сімей отримують 100% доходу, а інші – взагалі нічого не отримують.

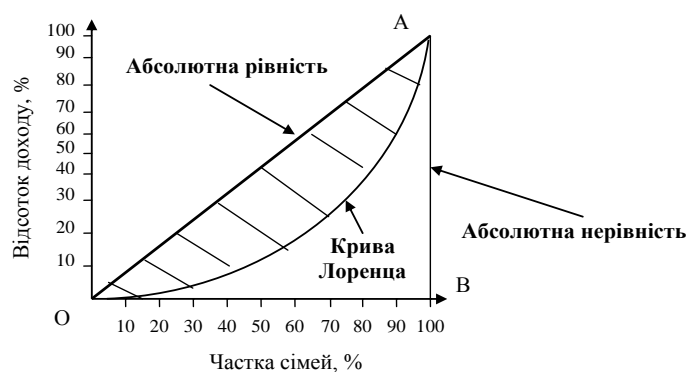


Рис. 3.1. Крива Лоренца

Якщо заштриховану площу між бісектрисою і кривою Лоренца поділити на площу трикутника АОВ, отримаємо показник ступеня нерівномірності в доходах. Його називають *коефіцієнтом Джині* (за ім'ям італійського економіста Коррадо Джині (1884 – 1965 рр.), який запропонував використовувати цей коефіцієнт). Чим більший цей коефіцієнт, тим більший ступінь нерівномірності.

У 2009 р. індекс «Джині» в Україні був рівний 28,2 – трохи вище за Швецію (25) та Білорусь (25,82), й дуже близький до Німеччини – 28,3. Однак якщо врахувати, такі українські реалії, як тіньова економіка, для якої характерним є виплата заробітної плати «в конвертах», офшоризація економіки, мінімізація офіційного прибутку бізнесом, величезні корупційні доходи українських чиновників – які розподілені дуже нерівномірно відносно усього населення, то реальне значення індексу «Джині» буде набагато більшим. Лише за оцінками спеціалістів з тіньової економіки її розміри в Україні дорівнює близько 55 % від ВВП. Отже, розподіл доходів в Україні видається зовсім не таким егалітарним, яким його показують офіційні дані.

У сучасній економічній теорії поряд із кривою Лоренца та коефіцієнтом Джині для аналізу нерівномірності у розподілі доходів використовують так звані *квінтільні та децильні коефіцієнти*. Квінтیلی або децилі розподілу ділять упорядковану (ранжовану за зростанням розміру ознаки, наприклад, за розміром середньодушових доходів) на однакові за чисельністю групи. Квінтільний розподіл ділить обстежену сукупність на 5 рівних за чисельністю груп (по 20 % опитаних чи обстежених у кожній), децильний на 10 (по 10 %). Порівняння груп з найвищими та найнижчими доходами дає уявлення про існуючу диференціацію матеріальних благ, зокрема доходів у суспільстві.

Співвідношення загальних доходів 10 % найбільш і найменш забезпеченого населення України станом на 2006 р. за даними ООН становить 5,9 рази. Однак, за оцінками багатьох світових та вітчизняних експертів, реальна ситуація щодо диференціації доходів набагато гірша: співвідношення доходів 10% найбільш бідних і багатих верств населення оцінюється ними більш ніж у 40 разів, котре зростає із року в рік.

Серед країн, які мають невисокий рівень співвідношення загальних доходів 10 % багатих і 10 % бідних є Японія – 4,5, Чехія – 5,2, Угорщина – 5,5, Фінляндія – 5,6 рази.

Оскільки доходи виступають у грошовій формі, їх реальні розміри мають оцінюватись, виходячи із купівельної спроможності грошей, які безпосередньо надходять у розпорядження їх власника. Тому розрізняють номінальні та реальні доходи.

Номінальні доходи характеризують рівень грошових доходів незалежно від розмірів оподаткування та зміни цін на товари за послуги.

Реальні доходи – це доходи з урахуванням роздрібних цін і тарифів на товари та послуги, розміру податків та обов'язкових платежів. Щоб розрахувати реальні доходи, необхідно від номінальних доходів відняти податки та обов'язкові платежі в бюджет.

Індексація доходів – це показник перерахування величини грошового вмісту доходів, вкладень, цінних паперів, заощаджень залежно від рівня інфляції. Її здійснюють держава, банки, страхові компанії, акціонерні товариства та ін. Індексація доходів проводиться з метою компенсувати подорожчання споживчого кошика і виражається у підвищенні доходів населення. Індексація вкладів означає зміну розміру процентних ставок, індексація податків – зміну їх розмірів залежно від зміни цін, розмірів зарплати тощо.

3.2. Рента як форма реалізації власності на виняткові ресурси. Типи і види земельної ренти

Рента – це дохід від фактора, пропозиція якого нееластична. Це означає, що рента можлива лише при фіксованій кількості певного ресурсу. Вона створюється завдяки тому, що альтернативна вартість капіталовкладень в інші галузі буде нижчою. Рентні відносини можуть виникати у різних галузях, де ресурси дуже обмежені. Тому говорять про різні види ренти.

Гірська рента виникає при використанні родовищ корисних копалин; **екологічна рента** створюється завдяки якості навколишнього середовища, наприклад, на ринку житла, рекреаційних зон тощо; рента рідкісності стосується використання таланту або виняткових здібностей певних людей.

Рента може виникнути також при штучному підтриманні обмеженості ресурсів (зміна прав власності, введення тарифів на користування певними благами, квотування, ліцензування тощо). Ренту, яка виникає під впливом політичних факторів, називають **фальшивою**. Вона виникає, наприклад, у вигляді хабарів або витрат на політичні кампанії за право отримати державні субсидії або право придбати певні ресурси тощо.

Найпоширенішими є рентні відносини у сільському господарстві. Вони стосуються права отримання доходів від власності на землю. Ще класики та К.Маркс писали про існування у сільському господарстві диференціальної (I і II), абсолютної та монопольної земельної ренти. Диференціальна рента пов'язувалась із різницею у родючості та місцезнаходженні земельних ділянок, а її причиною вважалась приватна власність на землю як на об'єкт господарювання. Оскільки ціна сільськогосподарської продукції визначалась за витратами на найгірших земельних ділянках, власники середніх та кращих ділянок отримували додатковий дохід, який і називався диференціальною рентою першого типу. Диференціальна рента II створювалась на ділянках, у які вкладались додаткові капіталовкладення, які дозволяли підвищувати урожайність на цих ділянках і отримувати додатковий дохід. Якщо диференціальна рента I вважалась природною, то диференціальна рента II – економічною рентою.

Абсолютною земельною рентою вважався додатковий дохід, який отримували ті підприємці, що вкладали свій капітал у сільське господарство, у порівнянні з тими, хто вкладав його в інші галузі. Причиною виникнення абсолютної ренти вважалась монополія приватної власності на землю і відносно вищі прибутки у сільському господарстві, які неможливо було перерозподілити в інші галузі. Відносно вища прибутковість у сільському господарстві пояснювалась більшими, ніж у промисловості, затратами праці у сільському господарстві, оскільки вважалось, що прибуток – це частина вартості, створеної живою робочою силою, яка безплатно присвоюється капіталістом.

Монопольна земельна рента пов'язується із наявністю в однієї фірми виняткових ресурсів та її можливістю диктувати свої умови на ринку.

Представники неокласичної школи (зокрема, А. Маршалл) вважають, що *повна рента створюється за допомогою трьох факторів:*

- природна родючість ґрунту;
- поліпшення землі за рахунок капіталовкладень;
- фактори, що впливають на місцезнаходження земельної ділянки (шляхи, залізниці тощо).

На думку Маршалла, капітал буде вкладатися до того моменту, поки додаткові

капіталовкладення не перестануть давати додатковий дохід. Витрати на капіталовкладення включаються в ціну продукції і повертаються до підприємця. Така ситуація характерна для довготривалого періоду часу. А для короткого періоду часу, на його думку, характерна квазірента.

Квазірента – це додатковий дохід підприємця за використання агротехніки та інтенсивне використання землі. Її ще називають доходом на поточні інвестиції.

Ціна землі залежить від поточної вартості її граничного продукту та від вартості її граничного продукту в майбутньому. Це означає, що ціна землі є дисконтованою поточною ціною рент.

3.3. Суть, причини, види та наслідки інфляції

Інфляція є внутрішньо властивою закономірністю ринкової економіки. Термін «інфляція» походить від лат. «inflatio» – здуття, набухання і буквально означає переповнення каналів грошового обігу грошима. Найпоширенішим є розуміння інфляції як ситуації в економіці, за якої кількість грошей в обігу перевищує потребу в них, зумовлену грошовою оцінкою товарної маси. Наслідком такої невідповідності та проявом інфляції є *знецінення грошової одиниці й підвищення загального рівня цін на товари та послуги*. Інфляцію прийнято вважати додатковим, невидимим «податком» для громадян.

Однак слід розуміти, що не всяке зростання цін є інфляційним, наприклад зростання цін внаслідок поліпшення якості товару, сезонні коливання цін.

Інфляційний процес відображається за допомогою динаміки споживчих цін.

Рівень інфляції показує, як змінилися ціни в економіці, і вимірюється за допомогою індексів цін як різниця між значенням цього індексу за певний період (у відсотках) та 100%: $P_i = I_{цн} - 100 \%$. Для визначення рівня інфляції окрім індексу споживчих цін використовують також індекс оптових цін та дефлятор ВВП, який характеризує співвідношення номінального і реального ВВП.

Темп інфляції показує, як змінилася сама інфляція за певний період (прискорилась чи сповільнилась), і визначається за формулою:

$$T_i = \frac{I_{ц}^1 - I_{ц}^0}{I_{ц}^0} 100 \%, \quad 3.1$$

де $I_{ц}^1, I_{ц}^0$ – відповідно, ціновий індекс у поточному і попередньому періодах.

Інфляція є складним багатфакторним соціально-економічним явищем, що характеризує порушення процесів суспільного відтворення як наслідок загострення суперечностей у сфері товарного і грошового обігу, дисбалансу сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Прийнято вважати, що інфляція – це процес, котрий повністю залежить від надлишку грошей в економіці. Наприклад, М. Ротбард навіть пов'язує виникнення інфляції лише з проблемою підконтрольності центрального банку державі. З метою ліквідації інфляції науковець пропонує віддати контроль за грошовим обігом приватним банкірам, забуваючи при цьому, що світовий досвід організації центральних банків вже має дуже багато таких прецедентів, але проблема інфляції від цього не вирішувалася, а тільки ускладнювалася та сягала небувалих за своїми можливими наслідками масштабів.

Відомим прибічником такої причини виникнення інфляції як порушення законів грошового обігу, що призводить до зростання кількості грошей в обігу та їх знецінення є американський економіст Ірвінг Фішер, який у 1911 р. сформулював кількісне рівняння обміну: $MV = PQ$, де M – кількість грошей в економіці; V – кількість оборотів грошової одиниці (швидкість обігу грошей); P – середній рівень цін; Q – сукупний обсяг товарів і послуг. З цього рівняння випливає, що протягом певного періоду часу для обігу товарів і послуг необхідна об'єктивно обумовлена маса грошей, тобто за сталої швидкості обігу грошей їх кількість визначатиме рівень цін.

Практично *причинами інфляції можуть бути, як емісійного, так і неемісійного характеру*. До **причин емісійного характеру** відносять емісію готівки (центральный банк) та емісію безготівкових грошей (центральный банк та комерційні банки). Причому здатність комерційних банків до створення нових кредитних грошей регулюється центральним банком шляхом встановлення норм обов'язкового резервування. У той же час, комерційні банки, залежно від стану економіки та існуючих для них ризиків, можуть не використовувати наданий їм кредитний потенціал, кредитуючи при цьому тільки дуже надійних і кредитоспроможних клієнтів.

До причин **неемісійного характеру** належать:

- недостатність внутрішнього виробництва;
- наявність структурних перекосів у сфері виробництва і обігу;
- незбалансованість попиту та пропозиції на грошовому ринку;
- неефективність державного фінансового і митного контролю;
- порушення існуючих господарських зв'язків;
- значні коливання цін на зовнішніх ринках;
- імпорт інфляції, що обумовлено неприпустимо великим рівнем доларизації вітчизняної економіки;
- економічно та соціально невиправдане зростання державних витрат;
- збільшення кількості та розмірів тарифів природних монополій;
- постійно зростаючі витрати суб'єктів господарювання на корупцію, що призводить до завищення вартості їх товарів та послуг;
- спекулятивну складову зростання цін на житло та офісні приміщення;
- інфляційні очікування населення тощо.

Саме причини неемісійного характеру стають поштовхом для росту інфляції в Україні останніми роками. Об'єктивним фактором появи інфляційних процесів є не надмірність грошової, а недостача товарної маси. Стиснення грошової маси призводить не до пропорційного зменшення цін, а до зменшення обсягів виробництва, недостачі товарів. І як наслідок – до інфляції. Вирішення ж проблеми інфляції передбачає, перш за все, запровадження системи заходів на основі дотримання правила переваги зростання виробництва товарів над збільшенням та використанням грошової маси, регулювання доходів. Цього неможливо досягти без дотримання державної політики раціонального та справедливого перерозподілу суспільного продукту і національного доходу між сферами відтворення та галузями національної економіки, між групами населення.

Економічна теорія виокремлює та досліджує різні типи інфляції так як для подолання кожної з них використовують неоднозначні, а іноді й протилежні за своїм змістом заходи.

Основні типи інфляції:

1. За темпами розгортання інфляційних процесів:

- помірна інфляція розвивається поступово, ціни зростають незначною мірою до 10 % в рік;
- галопуюча інфляція характеризується швидким зростанням цін в межах 20 –200 % за рік;
- гіперінфляція характеризується зростання цін на кілька % щоденно, а річні темпи інфляції можуть становити 1000 % і більше на рік.

2. За характером прояву:

- відкрита інфляція проявляється через нічим не стримуване зростання цін, що відображається на споживчому кошику;
- прихована інфляція виникає внаслідок адміністративного цінового регулювання і проявляється в товарному дефіциті, реалізації неякісних товарів або низької якості.

3. За масштабами поширення інфляційних процесів:

- локальна інфляція поширюється територією однієї країни;
- світова інфляція охоплює групу країн або світову економіку в цілому.

Інфляція як явище макроекономічної нестабільності має різні аспекти впливу на розвиток макроекономічних процесів на всіх стадіях суспільного відтворення. Досліджуючи соціально-економічні наслідки інфляції слід розрізняти вплив інфляційних процесів різних за темпами та прогнозованістю. На основі статистичних даних, що характеризують розвиток економіки багатьох країн Заходу, доведено, що помірні темпи інфляції (не більше ніж 4–6% на рік) можуть сприяти прискоренню темпів економічного розвитку стимулюючи платоспроможний попит, конкуренцію, інвестиційні процеси. Однак, досягнення позитивного ефекту інфляційного процесу, його стимулюючого впливу на розвиток виробництва можливе лише в умовах достовірних інфляційних очікувань і прогнозованої динаміки цін.

Вплив на макроекономічні процеси інфляції з високими темпами завжди є деструктивним. Така інфляція призводить до розбалансування економічної рівноваги, порушення структури виробництва, підриває стимули довгострокових інвестицій, стримує процеси нагромадження: відбувається перелив капіталу із сфери виробництва у сферу обігу; знижуються реальні доходи населення, спостерігається значна диференціація населення за рівнем доходів, знецінюються грошові заощадження; відбувається посилення тіньової економіки, спекуляцій, бартеризація обміну; погіршення стану державних фінансів; послаблення зовнішньоекономічних позицій країни; соціально-політичного напруження, загострення соціальних конфліктів.

З огляду на викладені проблеми важливим є проведення антиінфляційної політики держави. Заходи антиінфляційної політики залежать від причин, що призвели інфляцію. Але у будь-якому випадку, вони мають ґрунтуватися на проведенні жорсткої грошово-кредитної політики, яка має бути цілком узгодженою із бюджетною політикою держави.

Специфічними методами стабілізації грошового обігу є девальвація, дефляція, нуліфікація, ревалоризація.

Девальвація – це зниження курсу національної грошової одиниці країни стосовно іноземної валюти.

Дефляція означає зменшення грошової маси шляхом вилучення з обігу надлишкових паперових грошей.

Нуліфікація передбачає ліквідацію старих грошових знаків і випуск в обіг нових (у меншій кількості).

Ревалоризація означає повернення до попередньої купівельної спроможності грошових знаків. Такий метод застосовується при незначних темпах інфляції.

Лекція 4

РИНКИ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

- 4.1. *Неспроможності ринку та необхідність державного регулювання економіки.*
- 4.2. *Економічне зростання: його фактори та показники.*
- 4.3. *Основні методи та інструменти державного регулювання економіки.*
- 4.4. *Антимонопольна політика держави.*

4.1. Неспроможності ринку та необхідність державного регулювання економіки

Позицію обмеженої ролі держави в економіці відстоює **концепція економічного лібералізму**, яка бере свій початок від класичних теорій англійських політекономістів – А. Сміта та Д. Рікардо. А. Сміт заснував ідею «невидимої руки» ринку, його можливості без зовнішніх втручань з боку держави найбільш ефективно перерозподіляти ресурси,

досягати найбільшої вигоди для всіх. Три головні постулати цієї теорії визначають наступне: 1) усі підприємці діють абсолютно раціонально; 2) максимізуючи свій прибуток, вони володіють абсолютними знаннями про усі технологічні можливості; 3) в економіці панує вільна конкуренція і в ній немає монополістів. Між тим усі ці три тези є невірними.

Прибічники лібералізму вважають, – якщо ціни на щось зростають, то на щось неодмінно знижуються, адже обсяг грошової маси залишається незмінним. В реальності все відбувається зовсім не так. Ціни, починаючи зростати в одній ланці, потім по ланцюжку зростають і далі. З іншого боку, саме зростання виробництва знижує ціни. Адже з'являється більше виробників, які конкурують один з одним, і відповідно більше товарів.

Незважаючи на історичні зміни та еволюцію соціально-економічних відносин у світі, ідейний стрижень лібералів залишається незмінним. Так, **неолібералізм**, пов'язаний перед усім з іменами Ф. Хайека, Л. Мізеса та Ф. Фрідмена, залишає державі тільки роль рефері, який забезпечує сприятливі умови для вільної конкуренції. Так Ф. Хайек під конкуренцією розумів процес відкриття нових можливостей для використання доступних ресурсів за рахунок удосконалення продуктів і технологій, відкриття нових ринків, джерел сировини чи нових типів організації. Неоліберали у своїй більшості не признають провалів ринку, а їх реальне існування пояснюють не обмеженістю можливостей капіталізму, а тим, що локальні, але постійно існуючі втручання держави перешкоджають нормальному функціонуванню ринку. На їхню думку, істинного ринку поки що не було.

Дійсно вільний ринок з його абсолютною мобільністю ресурсів, вільним ціноутворенням, відсутністю інфляції, безробіття, монополії тощо здатний розв'язувати проблеми пропорційності, збалансованості економіки, давати відповіді на те, що, як і для кого вона має виробляти. Справа лише в тому, що такий вільний ринок у вигляді абстрактної (ідеальної) моделі досконалої конкуренції в силу його внутрішніх властивостей **неможливо побудувати на практиці**. Економічна практика виявила у XIX ст. і підтвердила у XX ст., що існують ситуації, коли ринкова координація не забезпечує ні ефективного використання ресурсів, ні розв'язання цілої низки інших соціальних та економічних проблем. І з цієї точки зору важливо окреслити основні дефекти ринку, тобто сфери його неспроможності. З чим це пов'язано?

По-перше, ринок може задовольняти потреби, що виражені у грошовій формі через попит. Однак існують такі потреби, які неможливо виміряти в грошах і перетворити в попит. До них відносяться згадувані ще А.Смітом так звані *суспільні блага*, або товари та послуги колективного користування (національна оборона, охорона громадського порядку, державне управління, освіта, охорона здоров'я, наука, національні мережі комунікацій тощо).

По-друге, не мають грошового вираження та не фіксуються ринком так звані *зовнішні ефекти* (забруднення навколишнього середовища, очищення води для населення, порятунок та лікування людей після технологічних катастроф, забезпечення соціальних гарантій для робітників тощо). Конкурентний механізм на ці явища практично не реагує.

По-третьє, фіаско ринку проявляється і в нехтуванні проблемами *справедливості і рівності*. Необмежений ринковий розподіл, справедливий з точки зору законів ринку, веде до значної диференціації доходів, соціальної незахищеності, виникнення соціальних конфліктів.

По-четверте, фіаско ринку, або втрати можливостей ринкового саморегулювання, було зумовлено цілою низкою інших факторів економічного розвитку ринкових країн у першій половині минулого століття. Це і руйнівні економічні кризи та потрясіння у банківській системі, і глибокі диспропорції економічного розвитку, інфляція, безробіття та наростання трудових конфліктів тощо. Нарешті, найважливішою причиною, яка зумовила не фіаско, була властива самому ринку – тенденція до монополізації. У результаті на зміну відносно конкурентного ринку приходив ринок недосконалої конкуренції з його різноманітними монополістичними нашаруваннями.

Монополії, обмежуючи вільну конкуренцію, вільне ціноутворення, наносять відчутну шкоду ринковому механізму, який все більше втрачає свою головну функцію загального регулятора економіки.

За цих умов держава з «нічного сторожа» (А. Сміта) перетворюється в суб'єкт економічної діяльності, стає невід'ємним елементом ринкового економічного регулювання господарського життя з метою усунення «дефектів» ринку.

Основні напрямки цієї діяльності зводяться, загалом, до реалізації економічної політики, заснованої на відпрацюванні системи конкретних заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, втілення їх у життя відповідними державними установами, стабілізації та пристосування на цій основі господарських систем до вимог часу.

4.2. Економічне зростання: його фактори та показники

Економічне зростання та соціальний прогрес є сутнісними характеристиками будь-якого суспільства, що динамічно розвивається. Економіка в умовах зростання виробництва має більшу здатність задовольняти потреби суспільства, забезпечує підвищення рівня життя, краще адаптована до вирішення будь-яких соціально-економічних проблем. Економічне зростання за кінцеву мету має підвищення добробуту населення.

Економічне зростання – у вузькому розумінні: це процес, який народжується на стадії безпосереднього виробництва, набуває стійкого характеру на інших стадіях суспільного виробництва, призводить до збільшенню суспільного продукту за певний період часу і зростання народного благоустрою. У широкому розумінні: економічне зростання, як критерій економічного розвитку є по своїй суті, важливою складовою загальної траєкторії розвитку суспільства. В сукупності з іншими складовими (духовними, культурними, соціальними, політичними, демографічними та ін.) воно визначає напрямок руху суспільства, встановлює характер суспільного розвитку в цілому (прогресивний, регресивний або інерційний).

Для вимірювання економічного зростання використовують показники абсолютного приросту чи темпи приросту реального обсягу виробництва загалом чи на душу населення. В умовах науково-технічної революції економічне зростання – це уже не тільки кількість, а й якість, тобто експлуатаційні властивості продукції, довговічність, економічність тощо. Тому економічне зростання нині доцільно визначити як приріст обсягів національного продукту та поліпшення якості й зміну асортименту благ, що виробляє економіка.

Отже, кількісні параметри економічного зростання відбивають обсяги національного продукту, а якість економічного зростання – структурні зміни в складі цього продукту, що підвищує рівень якості життя.

Економічне зростання країн є комплексним процесом, який зазнає впливу широкого різноманіття факторів. Існує дуже багато різноманітних факторів залежно від обраних критеріїв їх оцінки:

– **фактори пропозиції**, які включають основний та оборотний капітал, кількість та якість трудових ресурсів (включаючи рівень освіти та професійної підготовки), науково-технічний прогрес, інвестиції (збільшення основного капіталу з врахуванням його вибуття). Ця група факторів визначає фізичні можливості економіки зростати;

– **фактори попиту**. До них належать рівень та темпи зростання сукупного попиту, розподіл сукупного доходу на споживання та заощадження, державні витрати, розміри експорту та імпорту;

– **фактори розподілу**, характеризують розподіл ресурсів в економіці, вплив на економічне зростання диференціації схильності до заощаджень різних верств населення, приватного та державного секторів економіки, тощо;

– **інституційні чинники, соціокультурні та макроекономічні умови**. Ця група

факторів характеризує наявність політичної волі та відповідність політичних рішень інтересам суспільства, орієнтація на традиційні моральні та духовні цінності суспільства, вплив рівня розвиненості державного регулювання економіки, структура економіки, її інноваційність та конкурентоспроможність, стабільність та адекватність національного законодавства, пріоритетність формування зовнішньоекономічних взаємозв'язків, спрямованих на розвиток виробничих галузей економіки з високою доданою вартістю та покращення торгового балансу.

Показники економічного зростання поділяються: на динамічні (темпи зростання ВВП), що характеризують темпи та швидкість зростання виробництва, і статичні (обсяг ВВП на душу населення), що відображають наявні умови стану різних процесів; якісні, які характеризують результати виробництва в абсолютному та відносному вираженні, та кількісні, які характеризують економічне зростання враховуючи соціальний аспект. Для вимірювання економічного зростання використовують наступні показники:

- 1) збільшення реального обсягів ВВП, ВНД в абсолютних величинах за деякий період часу;
- 2) збільшення реального ВВП, ВНД на душу населення;
- 3) виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку окремих галузей);
- 4) темпи приросту ВВП, ВНД;
- 5) рівень та якість життя населення.

Окрім зазначених вище показників, зважаючи на існування різних типів економічного зростання, для його характеристики використовують **показники ефективності використання факторів виробництва**:

– *продуктивність праці* характеризує використання ресурсу праці, на макrorівні визначається як відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні;

– *капіталоозброєність* характеризує поєднання ресурсів праці і капіталу, технічну оснащеність виробництва;

– *капіталомісткість* визначає ефективність капіталовкладень і показує частку капітальних вкладень, яка припадає на одиницю приросту продукції, на макrorівні визначається як підношення капіталовкладень до ВВП;

– *фондовіддача* показує ефективність використання засобів праці і визначає, яка кількість продукції вироблена з одиниці основних фондів, на макrorівні визначається як відношення ВВП до вартості основних фондів;

– *матеріаломісткість* характеризує ефективність використання ресурсів і показує, частку матеріалів у складі готової продукції, на макrorівні визначається як відношення матеріальних витрат до вартості виготовленої продукції (ВВП).

Головним індикатором економічного зростання країни є **ВВП в розрахунку на душу населення**. За цим показником країни поділяють на розвинуті і країни, що розвиваються.

Про рівень економічного зростання країни судять і з виробництва і споживання деяких ключових видів продукції, передовсім з енергоспоживання, на душу населення. Важливими характеристиками також є виробництво сільськогосподарської продукції, високотехнологічної техніки та обладнання, транспортних засобів, мінеральних добрив, пластмас, хімічних волокон, паперу та інших товарів.

Рівень якості життя характеризує фактичний рівень забезпеченості людей певної країни матеріальними і духовними благами в певний конкретно-історичний період. Для характеристики рівня життя необхідно враховувати демографічні показники (народжуваність, смертність та ін.), рівень освіченості та культури людини, забезпеченість високого рівня охорони здоров'я, санітарно-гігієнічні умови життя, споживання продовольчих товарів, вартість життя і споживчі ціни, житлові умови, соціальне забезпечення та організацію відпочинку, умови праці та зайнятості, транспортні засоби, правовий захист людини.

Для визначення рівня якості життя в останній час використовують зведений **індекс**

людського розвитку (ІЛР), який за методикою ООН складається з чотирьох компонентів: тривалість життя населення; показник грамотності дорослого населення; показник валового охоплення всіма видами навчання; ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності. Теоретично він може мати максимальне значення 1,000, мінімальне – 0,000. Залежно від значення індексу країни розміщуються в спадному порядку. Практика застосування даного показника показує, що він не відображає реальних тенденцій людського розвитку та потребує суттєвого вдосконалення методики підрахунку та розширення переліку вимірів людського розвитку.

Економічне зростання не слід ототожнювати із поняттям «економічний розвиток». *Економічне зростання означає процес кількісно-якісних зрушень у межах технологічного способу виробництва, зумовлених відповідними суперечностями та чинниками і виражається у збільшенні обсягів суспільного виробництва.* Відмінності між економічним зростанням та економічним розвитком полягають у тому, що остання категорія відображає незворотні, направлені та закономірні зміни технологічного способу виробництва, а економічне зростання позбавлене таких ознак, оскільки може перериватись економічним спадом. Якщо незворотність економічного розвитку означає, насамперед, появу сутнісних (радикальних) змін у структурі продуктивних сил та техніко-економічних відносин, що розширює адаптивні можливості технологічного способу виробництва, то зворотний характер економічного зростання характеризує, здебільшого, процес функціонування даного способу виробництва (коли відбувається, передусім, перерозподіл структурних елементів останнього) і кількісно-якісні зміни в межах однієї сутності. *Економічне зростання без урахування його зворотного характеру є складовою економічного розвитку, поступово нагромаджує для нього зміни, які викликають появу сутнісних перетворень.*

Таким чином, поняття «**економічний розвиток**» відображає характер використання продуктивних сил суспільства, включає еволюцію економічної системи в цілому, зокрема всіх підсистем економічних виробничих відносин, у тому числі й соціально-економічних, як суспільної форми існування продуктивних сил. Під час зміни, вдосконалення виробничих відносин відповідно до вимог розширеного відтворення створюються умови для економічного зростання.

4.3. Основні методи та інструменти державного регулювання економіки

Конкретні напрями, засоби, методи, масштаби ДРЕ визначаються характером і гостротою соціально-економічних проблем у країні в конкретний період, тобто ДРЕ має гнучко реагувати на зміни, які відбуваються в економіці.

Найбільш, агрегованим **об'єктом ДРЕ є економічна система** держави, тобто об'єкти державного регулювання економіки та макроекономіки однакові. У зв'язку із цим методологічною основою ДРЕ є економічна теорія, зокрема макроекономіка.

Об'єктами державного регулювання економіки є також: економічні підсистеми (економіка регіонів, народногосподарських комплексів, галузей; сектори економіки; стадії відтворення); соціально-економічні процеси (економічні цикли, демографія, зайнятість, інфляція, науково-технічний прогрес, екологія, кон'юнктура тощо); відносини (кредитні, фінансові, зовнішньоекономічні тощо); ринки (товарів, послуг, інвестицій, цінних паперів, валюти, фондів, капіталів тощо).

Складність втілення об'єктів державного регулювання в чіткі організаційні форми зумовлює опосередкований вплив держави на функціонування та розвиток підсистем, відносин, ринків тощо. Безпосереднім об'єктом державного регулювання є діяльність підприємств (установ, закладів, організацій), державних органів, домашніх господарств.

З практичного погляду ДРЕ – це сфера діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин.

Суб'єктом державного регулювання економіки є держава в особі державних органів (президента, парламенту, уряду, центрального банку, місцевих адміністрацій). Для

розв'язання складних соціально-економічних проблем, всебічного врахування приватних, колективних та суспільних інтересів і формування доцільних рішень держава може залучати наукові установи, політичні партії, релігійні та громадські організації.

Теорія державного регулювання економіки визначає необхідність системного підходу до вибору засобів та методів впливу держави на суб'єктів економічних відносин. Регулюванню підлягають складні процеси життєдіяльності суспільства, на які нездатні ефективно впливати окремі важелі.

Результативність державного регулювання зростає, якщо ці важелі застосовуються не випадково або під впливом груп спеціальних інтересів і кон'юнктури, а системно, виходячи з довгострокових цілей і поточних завдань соціально-економічного розвитку.

Системний підхід передбачає інтеграцію в цілісну систему елементів, що формують стратегію соціально-економічного розвитку та елементів, які формують підсистему регуляторів. Стратегія соціально-економічного розвитку утворюється через макроекономічне прогнозування, планування та державне програмно-цільове планування.

Методи державного регулювання економіки – це способи впливу держави на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення умов їх ефективного функціонування відповідно до напрямів державної економічної політики. Кожен метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів).

Методи ДРЕ класифікуються за двома ознаками: за формами та засобами впливу.

За формами розрізняють методи прямого та непрямого впливу.

Методи прямого впливу безпосередньо впливають на функціонування суб'єктів ринку. Такий безпосередній вплив справляється за допомогою інструментів адміністративно-правового характеру, які регламентують діяльність суб'єктів господарювання, економічних інструментів прямого впливу. Останні спрямовано на регулювання темпів зростання та структури економіки, обсягів виробничого та невиробничого споживання, масштабів діяльності суспільного сектора економіки тощо.

Основними інструментами прямого державного регулювання є: нормативно-правові акти, макроекономічні плани та цільові комплексні програми, державні замовлення, централізовано встановлені ціни, нормативи, ліцензії, державні бюджетні витрати, ліміти тощо.

Методи непрямого впливу регламентують поведінку суб'єктів ринку опосередковано через створення певного економічного середовища, яке змушує їх діяти в потрібному державі напрямі. Опосередковане регулювання – це вплив на економічні інтереси. Держава реалізує свої рішення на підставі мотивації. У цьому контексті мотивація – це процес спонукання суб'єктів ринку до діяльності в напрямі державних пріоритетів.

До методів непрямого впливу належать інструменти фіскальної, бюджетної, грошово-кредитної, інноваційної, інвестиційної, амортизаційної та інших напрямів економічної політики, а також методи морального переконування.

Залежно від засобів впливу виділяють **правові, адміністративні, економічні та інформаційно-освітні методи.**

Правове регулювання – це діяльність держави щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм поведінки суб'єктів права. Необхідний у цьому разі примус забезпечується розвитком громадської свідомості та силою державної влади. Водночас юридичні норми мають бути зрозумілими людям, належно обґрунтованими, системно організованими і придатними до практичної реалізації.

Якість правового регулювання залежить від своєчасності, стабільності, повноти та внутрішньої узгодженості процесу формування юридичних норм законодавчими органами.

Основні форми правового регулювання економіки в Україні: Конституція та Закони України; укази й розпорядження Президента України; постанови та інші акти Верховної Ради, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів, нормативно-правові акти центральних органів (міністерств, відомств); нормативні акти місцевих державних

адміністрацій, а також органів місцевого самоврядування.»

Виключно Законами України визначаються: Державний бюджет України та бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення та функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи; порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Адміністративне регулювання – це інструменти прямого впливу держави на діяльність суб'єктів ринку. Їх ознаки: прямий вплив державного органу або посадових осіб на дії виконавців через встановлення їх обов'язків, норм поведінки та давання команд (наказів, розпоряджень); безальтернативний вибір способів вирішення завдань, варіанта поведінки; обов'язковість виконання наказів, розпоряджень, відповідальність суб'єктів господарювання за ухилення від виконання наказів.

Адміністративні методи впливають з необхідності регулювати деякі види економічної діяльності з погляду захисту інтересів громадян, суспільства, природного середовища. В економічно розвинутих країнах вони відіграють другорядну роль. Їх використання є доцільним у випадку, коли ринковий механізм і економічні засоби ДРЕ виявляються недостатніми або діють надто повільно. Інструментами адміністративного регулювання є ліцензії, квоти, санкції, стандарти, державні замовлення, ціни.

Ліцензії – це спеціальні дозволи, які видаються суб'єктам підприємницької діяльності на проведення окремих її видів.

Квоти визначають частку суб'єктів ринку у виробництві, споживанні, експорті, імпорті товарів і послуг.

Санкції – це заходи держави, спрямовані на покарання суб'єктів ринку, які не виконують установлених правил діяльності.

Норма – це науково обґрунтована міра суспільно необхідних витрат ресурсів на виготовлення одиниці продукції заданої якості, а також правила поведінки людей і здійснення певних видів економічної діяльності.

Норматив – це поелементна складова норми, яка характеризує кількість вироблених або використаних у споживанні товарів (робіт, послуг, ресурсів) на будь-яку одиницю, наприклад, на душу населення, на одного зайнятого, на одиницю часу (площі, обсягу) тощо.

Стандарти – це єдині норми за типами, марками, параметрами, розмірами і якістю виробів, а також за величинами вимірювань, методами випробування та контролю, правилами пакування, маркування і зберігання продукції, технології виробництва. Об'єктами стандартизації є конкретна продукція, норми та нормативи, вимоги, методи, терміни, позначення тощо, які мають перспективу багаторазового використання й застосування в різних галузях господарства, а також у міжнародних економічних відносинах.

Державне замовлення є інструментом як адміністративного, так і економічного регулювання. Коли йдеться про адміністративне регулювання, мається на увазі, що для підприємств, які повністю або частково перебувають у державній власності, а також для підприємств-монополістів, державні замовлення на поставку продукції (виконання робіт, надання послуг) є обов'язковим.

Ціни теж можуть використовуватись як інструмент адміністративного регулювання. Метою такого регулювання є запобігання руйнівному впливу вільного ціноутворення на економіку. Держава здійснює адміністративний вплив через: установлення фіксованих цін на найважливіші товари та послуги, застосування граничних цін або граничних коефіцієнтів їх підвищення, заіроудження механізму декларування зміни цін, заморожування цін на певний термін тощо.

Застосування економічних методів ДРЕ дає змогу створювати економічні умови, які спонукають суб'єктів ринку діяти в необхідному для суспільства напрямі та одночасно зберегти право на вільний вибір своєї поведінки.

Економічне регулювання забезпечується інструментами фіскальної (у тому числі бюджетної та податкової), грошово-кредитної, амортизаційної та інших напрямів державної економічної політики.

Інструментами фіскальної політики є державні закупівлі, які характеризують бюджетні видатки, та податки, що визначають бюджетні доходи. Виділяють стимулювальну (експансіоністську) фіскальну політику, спрямовану на стимулювання виробництва шляхом збільшення державних закупівель та зниженням податкового тиску, та стримувальну (рестрикційну), спрямовану на обмеження виробництва.

Грошово-кредитна політика спрямована на стабілізацію грошового обігу, рівня цін, валютного курсу і процентної ставки, а її інструментами є обов'язкове резервування, процентні ставки за операціями центрального банку, рефінансування банків, валютна політика, операції на відкритому ринку, встановлення орієнтирів зростання грошової маси.

Найрезультативнішим напрямом **амортизаційної політики** є механізм прискореної амортизації, який дає змогу підприємствам прогресивних галузей економіки в перші роки експлуатації устаткування окупити більшу частину їх вартості та накопити достатню кількість коштів для подальшого інвестування.

Важливою складовою фіскальної, грошово-кредитної та амортизаційної політики є зосередження не менш ніж половини від усіх інвестицій на реалізацію інноваційної діяльності. Це дає підстави стверджувати про наявність в країні інноваційно-інвестиційної моделі суспільного відтворення. Суспільне відтворення як економічний процес на макrorівні є виробництвом благ для задоволення людських потреб, що знаходиться у постійному русі, проходячи стадії їх виробництва, розподілу, обміну та споживання. Виокремлюють чотири стадії суспільного виробництва. Усі вони взаємопов'язані в єдиному процесі, взаємодіють між собою та перебувають у постійному економічному кругообігу. Обов'язковою умовою цього процесу є необхідність постійного **відновлення усіх факторів виробництва**: робочої сили, засобів виробництва та природних ресурсів, середовища існування. При цьому відновлення останнього – нагальна потреба суспільного відтворення в умовах інтенсифікації виробництва. Така модель відіграє ключову роль у забезпеченні соціально-економічного зростання, здійсненні структурної модернізації економіки та підвищенні її конкурентоспроможності.

Створення в Україні вказаної моделі припускає, у першу чергу, технічне переозброєння підприємств, основна діяльність яких відноситься до пріоритетних напрямків інноваційної діяльності – інноваційно-комплексної заміни не менше 75 % активної частини основного капіталу за 8–10 років, а також введення в експлуатацію 25-30 нових виробничих підприємств у рік за напрямками, регламентованими Законом України «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні».

Важливе значення в діяльності держави відіграє її **структурна політика як форма довгострокового регулювання**. Вона охоплює такі основні напрямки: а) стимулювання освоєння нових галузей і сфер, де немає визначеності з майбутніми прибутками, з метою створення виробничої інфраструктури, яка б відповідала вимогам НТП; б) подолання економічної відсталості деяких регіонів і видів виробництва; в) підвищення ефективності і конкурентоспроможності національної економіки на всіх рівнях бізнесу.

Структурна перебудова економіки здійснюється державою через **інноваційну** (сприяння впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво) та **інвестиційну політику**. Особливу роль відіграє при цьому й активна **науково-технічна політика**, яка охоплює не лише стимулювання державою наукових досліджень та їх впровадження у виробництво, але й підготовку висококваліфікованих кадрів, рівень яких відповідав би сучасному виробництву.

Важливими інструментами структурного регулювання в короткостроковому періоді є: політика прискореної амортизації, субсидії, державна допомога окремим фірмам чи галузям, державне регулювання норми процента, державна закупівля продукції, податкова політика тощо. Зокрема, стимулюючу роль податкових пільг можна розглядати як особливий вид субсидій у підприємництво. У країнах заохочення інвестицій у відсталі

галузі і регіони стимулюється через неоподаткування частини інвестиційних фондів.

Водночас ув'язка та координація різних форм централізованого і підприємницького структурного регулювання здійснюється через *програмування (планування) ринкової економіки*. Держава розробляє довготривалі програми розвитку окремих галузей виробництва, науково-технічних напрямків, соціальної сфери, що передбачають державне інвестування, залучення через систему пільг приватного капіталу тощо. Ці програми мають конкретну мету, реальні етапи і строки виконання. У міру реалізації одних програм розробляються і запроваджуються інші.

Програмування (в рамках структурного регулювання) носить стратегічний характер, опирається на урядові інвестиції, бюджетні субсидії приватним корпораціям, певні пільги фіскального і кредитного характеру. Тому державні програми мають суттєвий регулюючий вплив на господарські процеси.

У європейській країнах, а також в Японії, Південній Кореї та інших набули поширення елементи програмування в масштабах всієї економіки. Відповідні програми опираються на індикативне (рекомендаційне) планування та прогнозування економічного розвитку, розробку моделей міжгалузевого балансу.

Основною функцією *індикативного планування* є координація, що складається з розробки заходів і механізму їх реалізації з урахуванням економічних інтересів кожного учасника ринку та їхніх взаємозв'язків. Головний принцип досягнення компромісу в системі інтересів – рівноправна взаємодія державних і ринкових структур, у результаті чого державі вдається реалізувати національні економічні інтереси, а ринковим структурам – отримати прибуток, дотримуючись виконання спільно розроблених економічних показників індикативного плану.

Індикативне планування виступає одночасно й методом державного регулювання ринкової економіки, і методом її саморегулювання. Воно покликане коригувати як дефекти, котрі властиві ринковому механізму, так і вади прямого державного втручання у ринкові відтворювальні процеси.

Головними цілями, що стоять перед органами державної влади під час розробки індикативних планів, є підйом національної економіки, підтримка економічно ефективного, стійкого економічного зростання на основі впровадження у виробництво інноваційних проектів, стимулювання змін у структурі виробництва для виконання поставлених у плані завдань, створення нових робочих місць, підвищення доходів усього населення.

Інформаційно-освітні методи ДРЕ – це звернення держави до гідності, честі й совісті людини. Вони включають заходи виховання, роз'яснення й популяризації цілей і змісту регулювання, засоби морального заохочення тощо. Суть цих методів полягає в тому, щоб формувати й підтримувати в людей певні переконання, духовні цінності, моральні позиції, психологічні настанови щодо діяльності держави. Їх метою є повернення до традиційних для людини морально-духовних норм, культивування в суспільстві єдиної як для еліти, так і для усіх інших його представників, формування національної ідеї, яка і є запорукою розвитку України.

4.4. Антимонопольна політика держави

Існує думка, що історія розвитку монополій є, одночасно, історією боротьби з ними. Перший антимонопольний закон Шермана був прийнятий у США ще у 1890 році. Він не дозволяв монополізувати торгівлю. Наступні закони забороняли злиття компаній, якщо це призводило до суттєвого послаблення конкуренції або монополізації галузі. Закон Клейтона (1914 р.) забороняв угоди про обмеження кількості контрагентів, поглинання фірм, якщо це підсилювало монополізацію.

Монополізм за своєю природою є неоднорідним, тому й ставлення до нього не може бути однозначним. Якщо одні монополістичні структури небезпечні для економіки й повинні бути демонтовані або обмежені, то природні монополії, у тому числі й певні стратегічні для держави галузі не суперечать нормальному функціонуванню сучасного

ринкового господарства й можуть бути з ним сумісні. З іншого боку, межі дії природного монополізму не постійні. Вони рухомі хоча б тому, що наприклад, монополія, зумовлена виходом тих чи інших фірм на передові рубежі НТП, недовговічна, й статус монополіста переходить періодично з «рук в руки» як результат зміни фірм-лідерів на передових рубежах НТП. У США і Японії передбачено пом'якшений режим відносно крупних компаній-експортерів, а в Японії – ще і державних компаній-монополістів. У Німеччині значна увага приділяється захисту прав інтелектуальної власності. У Росії в структурі конкурентного законодавства окремо виділяється регулювання діяльності природних монополій в силу особливостей конкурентного середовища цієї країни.

Антимонопольне законодавство України знаходиться ще сьогодні в стадії становлення і розвитку. Перший законодавчий документ був прийнятий у 1992 р. – Закон України «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» – базисний нормативно-законодавчий документ у системі конкурентного права України до прийняття Закону України «Про економічну конкуренцію» (2001 р.).

Антимонопольне законодавства включає:

1. Контроль економічної концентрації.
2. Контроль за діяльністю природних монополій.
3. Попередження та припинення зловживань домінуючим і монопольним становищем на ринку.
4. Попередження і припинення дій, пов'язаних з недобросовісною конкуренцією.
5. Контроль антиконкурентних дій.

Конкурентне законодавство України подібне до тих, що діють в інших країнах, причиною чого є посилення інтеграційних процесів у світі, глобалізації економіки, що призводить до прискорення уніфікації правил міжнародної торгівлі і захисту світової конкуренції, а це, у певній мірі, іде не на користь розвитку вітчизняних виробників.

Законодавства про конкуренцію у різних країнах можуть регулювати як відносини, пов'язані з внутрішніми операціями суб'єктів ринку, так операції зовнішньоекономічного характеру. Переважна більшість законодавств про конкуренцію різних держав носить екстериторіальний характер, що надзвичайно важливо у випадках врегулювання спірних питань у сфері зовнішньоекономічної діяльності чи іноземних інвестицій. Екстериторіальний принцип – це дія нормативних актів поза межами держави. Екстериторіальний принцип дозволяє регулювати практику діяльності національних підприємств і за кордоном у випадку порушення відносно до них норм конкурентного права, що шкодить національній економіці.

Лекція 5

ОСНОВНІ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ВИБОРУ В РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

- 5.1. Суть економічної системи та її основні елементи*
- 5.2. Тип змішаної економічної системи.*
- 5.3. Моделі змішаної економіки окремих зарубіжних країн та України.*

5.1. Суть економічної системи та її основні елементи

Об'єктивні закони та логіка економічного розвитку створюють умови, за яких жодна людина, жоден економічний процес не існують, не функціонують без взаємозв'язку з іншими, породжуючи величезну кількість взаємовпливів, результатом яких є формування механізму координації та реалізації потреб, інтересів певних організаційних форм

господарської діяльності, структур народного господарства, системи соціально-економічних відносин.

Сучасна економічна наука визначає *економічну систему* як сукупність усіх економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі діючих у ньому майнових відносин і організаційних форм.

Структурними елементами в будь-якій економічній системі виступають:

1. Продуктивні сили, які включають предмети праці, засоби праці, науку, інформацію, робочу силу. Їх рівень визначається рівнем розвитку науки і техніки під впливом НТП, професійною та кваліфікаційною структурою робочої сили, науково-технічним потенціалом, розвитком інформаційних технологій тощо.

2. Соціально-економічні відносини, що ґрунтуються на певній формі власності на засоби виробництва. Власність характеризує відносини між людьми щодо присвоєння засобів і результатів виробництва. Відносини власності є визначальними у структурі економічної системи, оскільки вони зумовлюють соціально-економічну специфіку даного суспільства. По-перше, вони визначають, хто реально володіє, користується і розпоряджається засобами виробництва, на чю користь розподіляється суспільне багатство; по-друге, вони визначають поділ суспільства на класи і соціальні групи, лежать в основі диференціації суспільства на багатих, середніх і бідних, оскільки багатство розподіляється відповідно до вкладених ресурсів, їх розмірів; по-третє, вони показують, хто має економічну владу і керує суспільством; по-четверте, вони значною мірою визначають систему економічних інтересів та специфіку економічних суперечностей, що виникають у різних господарських суб'єктів.

3. Техніко-економічні відносини, які визначаються рівнем розвитку техніки і технології та характеризують поділ праці і взаємовідносини людей у процесі виробництва. Вони є матеріально-речовим змістом виробництва і передбачають існування певних форм та методів організації праці на рівні окремих підприємств.

4. Організаційно-економічні відносини – це відносини, що стосуються встановлення ефективних форм організації економічних зв'язків між підприємствами, які проявляються у процесах спеціалізації, кооперації, комбінування, концентрації виробництва.

5. Державний регулюючо-господарський механізм – це сукупність форм, методів та систем управління господарством на макрорівні на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

6. Тип економічних зв'язків між господарськими суб'єктами. Цей елемент показує, яким чином переважно встановлюються економічні зв'язки: або через систему цін і ринків, або через адміністративно встановлені структури, або через довгострокові угоди, що укладаються між партнерами.

Ці елементи певною мірою присутні у кожній економічній системі. Їх специфіка якраз і визначає суть певного **типу економічної системи**.

У праці «Японська економіка перед вибором: процвітання або занепад», що побачила світ в 1986 р. в Токію, відомий японський економіст Наохіро Амая сформував суть основних форм управління, притаманних тій чи іншій економічній системі. Зокрема, він виділяє «модель Рікардо», основу якої складає абсолютна роль ринкового механізму при нульовій ролі держави; «тоталітарну модель» для якої характерна нульова роль ринку при абсолютній ролі держави; «проміжну модель» з її нескінченною різноманітністю співвідношень між частками держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень, їх змінність, рухливість.

Сучасна економічна теорія визначає два критерії приналежності до певного типу економічної системи:

- 1) форма власності на засоби виробництва;
- 2) спосіб координації дій економічних суб'єктів.

За цими критеріями виділяються такі типи економічних систем: *традиційна*

економіка, ринкова економіка вільної конкуренції, командно-адміністративна економічна система, змішана економічна система.

Як правило, вказані критерії, що ідентифікують тип економічної системи, взаємообумовлені і передбачають один одного. Наприклад, за державної форми власності має існувати централізоване планування як основний механізм координації економічних суб'єктів, а дрібна приватна власність передбачає ринковий механізм регулювання.

5.2. Тип змішаної економічної системи

У другій половині XIX ст. на зміну моделі Рікардо прийшла так звана проміжна модель управління, що стала основою сучасної **змішаної економіки**. Вона називається змішаною, оскільки в ній поєднуються і ринкові, і державні механізми регулювання; існує велика різноманітність форм власності і, відповідно, різноманітні типи господарської діяльності; розвиваються процеси соціалізації економіки; принципово нову роль відіграє держава.

Основними причинами активного втручання держави в управління економічними процесами, стали:

1) суттєві зміни у механізмі конкуренції під впливом розвитку монополістичного та олігополістичного стану ринку, що спричинило перехід до недосконалої конкуренції, коли механізм ціноутворення формується не лише під впливом попиту та пропозиції, вільного змагання багатьох виробників;

2) ускладнення на основі вищезазначених процесів проблем саморегулювання економічної системи в цілому, що проявляється в циклічності розвитку ринкової системи в різних її формах;

3) відсутність соціальних гарантій, соціальна незахищеність громадян у випадках безробіття, хвороби, старості;

4) усупільнення та одержавлення частини господарства в національному та міжнародному масштабах, перетворення держави на активний суб'єкт економічних відносин.

Основні **форми втручання держави** у ринковій економічній системі в господарське життя такі: формування довгострокової та середньострокової економічної політики на основі аналізу світової економічної кон'юнктури прогнозування можливих варіантів розвитку національної економіки залежно від економічних реалій, що складаються в народному господарстві; визначення довгострокових стратегічних та короткострокових тактичних цілей економічної політики, серед яких на першому плані знаходяться розвиток економіки, стабільність цін, повна зайнятість, зовнішньоекономічна рівновага.

Основними **важелями впливу держави** виступають: індикативне планування, регулювання фінансово-кредитної системи, регулювання грошового обігу, регулювання доходів та витрат населення. Держава у сучасній ринковій економіці виступає не лише у ролі власника певної частини основних фондів і виробленого продукту, але й у ролі гаранта економічної стабільності всієї економічної системи з позицій збереження та подальшого її розвитку.

Відбуваються зміни і в господарському механізмі. Планові методи використовуються не лише при розробці державних програм, а й у великих корпораціях, де формуються стратегічні плани розвитку, а для планування продукту використовуються маркетингові дослідження.

Важливою характеристикою сучасної змішаної економіки вважаються процеси соціалізації економіки, які проявлялися у формуванні соціальної ринкової економіки. Найбільший внесок у розробку філософії та принципів функціонування соціального ринкового господарства був зроблений представником кельнської школи А. Мюллером-Армаком і видатними німецькими економістами В. Ойкеном та Л. Мікшем.

Альфред Мюллер-Армак, Вальтер Ойкен, а за ними й політик Людвіг Ерхард

відводили у концепції соціально орієнтованої системи економіки одне з чільних місць діяльності держави, як активному регулюючому органу. Основними цілями такої діяльності мало стати: забезпечення умов конкурентної боротьби на принципах справжньої ефективності (політика в сфері конкуренції); корегування результатів ефективної конкуренції за допомогою соціальних компенсацій (соціальна політика); формування та регулювання господарської діяльності (організаційна політика, політика регулювання процесів і структурна політика).

Одним з найбільш важливих елементів концепції соціального ринкового господарства, як її розуміли засновники, мала стати соціальна політика держави, відповідне її спрямування. Вихідними положеннями такої соціальної політики стали 2 тези:

1) соціальне ринкове господарство – це економічний ріст завдяки доброякісній конкуренції, а ріст – це передумова добробуту;

2) тільки те може бути розподілене та спожите, що вже вироблене.

Змістом соціального ринкового господарства і завданням соціальної політики держави є втілення у життя таких соціальних цілей: справедливості, безпеки, миру на основі свободи та добробуту.

5.3. Моделі змішаної економіки окремих зарубіжних країн та України

Залежно від історичного досвіду, традицій, менталітету народів у різних регіонах світу формуються свої, специфічні моделі розвитку змішаної економіки. Найбільш цікавими з позицій їх ефективності у середині ХХ ст. були американська, японська, шведська економічні моделі, а також згадана вище модель соціального ринкового господарства, яка реалізувалася в багатьох країнах Європи.

В основі **американської** моделі змішаної економіки було перш за все врахування державою традицій індивідуалізму, потягу до першості, до особистого успіху, віри людини у власні сили. Відповідно створюються умови для всебічного розвитку підприємництва, процвітання малого та середнього бізнесу, американський менеджмент націлений на негайний успіх, який має бути виражений у високій нормі прибутку. Особливістю американської моделі є також висока кваліфікація та мобільність робочої сили. Понад дві третини зайнятих у народному господарстві – це кваліфіковані робітники, до того ж третина з них – так звані «золоті комірці», які визначають сьогодні динаміку науково-технічного прогресу в країні.

Особливістю **японської** моделі змішаної економіки є широке використання традицій колективної праці в сільських общинах. Сьогодні ця традиція з успіхом використовується найбільшими корпораціями у вигляді системи пожиттєвого найму.

На відміну від американської мобільності в пошуках кращого місця більшого заробітку, японський робітник, прийшовши у велику корпорацію, рідко пориває з нею, стаючи «членом однієї великої сім'ї». Він віддає корпорації свій талант, свої знання, фактично все своє життя, оскільки вважається, наприклад, непатріотичним відносно корпорації використовувати повністю навіть свою відпустку. Корпорація гарантує робітнику робоче місце до пенсії, житло, медичне обслуговування, допомогу в освіті дітей, навіть, врешті-решт, місце на відомчому кладовищі. Тому довгий час корпорації могли дозволити собі скорочувати витрати виробництва, отже створювати більш конкурентний продукт за рахунок відносно низької заробітної плати своїх співробітників, за рахунок фактично безкоштовного масового раціоналізаторства та винахідництва.

Шведська модель змішаної економічної системи базувалася на традиціях активного втручання держави в систему розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту на користь більшості населення. Традиція ця, а точніше економічна політика, почала формуватися у 20-ті роки нашої століття, коли була сформована концепція соціального захисту громадян: «від народження до смерті». Зберігаючи приватну власність як основу

ефективного функціонування ринкового механізму, на засоби виробництва, створюючи умови ефективного функціонування приватного капіталу, уряд Швеції шляхом перерозподілу доходів за допомогою податкової системи створював рівні стартові умови для задоволення економічних і соціальних потреб всіх своїх громадян, відкривши їм доступ до безкоштовної освіти, медичного обслуговування, гідного забезпечення життя на схилі рр..

Звичайно, названі вище моделі не ідеальні, в процесі їх функціонування та розвитку виникає багато досить складних проблем і протиріч, але той факт, що вони відповідають інтересам як розвитку економіки, суспільства, так і більшості громадян, дає нам підстави для роздумів, вивчення набутого досвіду, а можливо, й запозичення тих елементів, які найбільше відповідають традиціям та потребам нашого народу.

Незважаючи на великий позитивний досвід, що був набутий великою низкою країн під час застосування змішаного типу економіки, всупереч реальним закономірностям економічного розвитку, яке веде до ускладнення організації ринкових механізмів і форм їх регулювання, владою багатьох країн світу лобіюється їх спрощення, діючи в інтересах володарів лише частки одного з чотирьох факторів виробництва – грошового капіталу. Інші фактори (праця, природні ресурси, засоби виробництва, знання) за їх уявленням мають служити власникам грошей. Причому грошей світових, які є об'єктом захисту монетаристів: долара, євро, фунта стерлінгів тощо. Держави, які їх емітують, активно підтримують монетаристів, а ті допомагають їм виправдати свою монополію на грошове обслуговування двох третин світової торгівлі і трьох чвертей фінансових операцій. Банки та інші структури, наближені до цих центрів емісії, мають безмежне джерело грошей. Якщо у вас є гроші, то можна купити те, що представляє реальну цінність. Тому головне завдання з точки зору міжнародного капіталу – змусити національні уряди зробити так, щоб все продавалося (земля, державне майно, інфраструктура тощо).

Як показує досвід функціонування економіки постсоціалістичних країн, у ході трансформації командно-адміністративної економічної системи в змішану (ринково-регульовану) існують загальні закономірності, які проявлялися у проведенні наступних заходів: **реформування відносин власності** (приватизація), **роздержавлення** (зняття з держави безпосередніх функцій управління); **демонополізація** (створення і захист конкурентного середовища, подолання державної монополії, антимонопольна політика); **лібералізація цін** (перехід до ціноутворення на основі попиту і пропозиції); **макроекономічна стабілізація** (мінімізація дефіциту державного бюджету, обмеження інфляції, забезпечення росту зайнятості, антициклічна політика); **формування ринкової інфраструктури** (банківської системи, товарних та фондових бірж, служб зайнятості, інвестиційних фондів, довірчих товариств тощо); **створення системи соціального захисту населення** (системи соціального забезпечення і соціального страхування); **інституційні перетворення** (запровадження ринкового господарського законодавства).

У різних країнах існують свої специфічні риси трансформаційних перетворень. Існують навіть національні моделі перехідної економіки: польська модель «шокової терапії», чеська модель «оксамитової революції», «еволюційний» китайський варіант переходу, українська «клаптикова» модель, у якій, на жаль, з самого початку не існувало виваженої довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку на фоні епізодичних політичних спекуляцій, поєднуючи у них різні варіанти, запозичені з досвіду інших країн. Втрачаючи час, Україна розпорошує свій ресурсний потенціал та може перетворитися у сировинний придаток розвинутих країн світу.

Очевидно, що в таких умовах остаточний вибір економічної системи в Україні буде залежати від співвідношення політичних чинників у країні, масштабності та ефективності здійснюваного реформування всіх сфер громадського життя, а також від здатності усіх членів суспільства організуватися на протистояння негативним викликам сучасного світу.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гальчинський Л. С.* Економічна теорія : підруч. / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища шк., 2007. – 503 с.
2. *Гриньова В. М.* Державне регулювання економіки : навч. посіб. / В. М. Гриньова, М. М. Новикова. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2004. – 756 с.
3. Державне регулювання економічних відносин в умовах глобалізації : монографія / [М. А. Латинін, Т. М. Лозинська, С. В. Майстро та ін.] ; за заг. ред. д.держ.упр., проф. М. А. Латиніна. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2011. – 276 с. – (До 10-річчя кафедри економічної теорії та фінансів ХарРІ НАДУ).
4. *Дегтяр А. О.* Публічні фінанси : [навч. посіб.] / А. О. Дегтяр, М. В. Гончаренко, О. С. Лесная. – Х. : С.А.М., 2011. – 512 с.
5. Економічна теорія : [навч. посіб. для студ. неекон. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. З. І. Галушки. – Вид. 3-тє, доповн. – Чернівці : ДрукАрт, 2012. – 352 с.
6. Економічна теорія: Політекономія : підруч. / за ред.В. Д. Базилевича. – 7-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
7. *Єщенко П. С.* Сучасна економічна теорія : навч. посіб. / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища шк., 2005. – 325 с.
8. *Жуковський С. Ф.* Економічна теорія і Постіндустріальна епоха : в 2-х т. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2012. – Т. 1. – 300 с.
9. *Іванов М. Ф.* Актуальні питання економічної теорії та практики її застосування в державному управлінні : навч. посіб. / М. Ф. Іванов. – К. : НАДУ, 2004. – 54 с.
10. Історія економічних вчень : навч. посіб. / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 233 с.
11. *Коваленко М. М.* Державне регулювання банківського сектора України: теорія, методологія, практика : монографія / М. М. Коваленко. – Х. : ЦД № 1, 2012. – 464 с.
12. *Крайник О. П.* Сучасна економічна теорія : навч. посіб. / О. П. Крайник, Г. С. Третяк. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 240 с.
13. *Мочерний С. В.* Економічна теорія : навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 640 с.
14. Основи економічної теорії та види економічної політики держави : навч. посіб. / [О.Г. Мордвінов, В.А. Ільяшенко, Т. О. Безземельна та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 248 с.
15. *Соколовська А. М.* Основи теорії податків: [навч. посіб.] / А. М. Соколовська. – К. : Кондор, 2010. – 326 с.
16. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

ЗМІСТ

<i>Модуль 1. СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ</i>	3
Лекція 1. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	3
1.1. Класифікація потреб людини та характеристика факторів (ресурсів) виробництва	3
1.2. Альтернативність використання ресурсів та необхідність раціонального вибору	5
1.3. Циклічність економіки. Причини та види циклічних коливань.....	7
1.4. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці.....	9
Лекція 2. РИНКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА.....	12
2.1. Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура.....	12
2.2. Основні типи ринкових структур та монополізація економіки.....	14
2.3. Прибуток та заробітна плата.....	16
Лекція 3. РИНКОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.....	17
3.1. Проблема нерівності в доходах. Крива Лоренца. Індекс Джині	17
3.2. Рента як форма реалізації власності на виняткові ресурси. Типи і види земельної ренти	20
3.3. Суть, причини, види та наслідки інфляції.....	21
Лекція 4. РИНКИ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	23
4.1. Неспроможності ринку та необхідність державного регулювання економіки.....	23
4.2. Економічне зростання: його фактори та показники.....	25
4.3. Основні методи та інструменти державного регулювання економіки.....	27
4.4. Антимонопольна політика держави.....	31
Лекція 5. ОСНОВНІ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ВИБОРУ В РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	32
5.1. Суть економічної системи та її основні елементи.....	32
5.2. Тип змішаної економічної системи.....	34
5.3. Моделі змішаної економіки окремих зарубіжних країн та України.....	35
ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	37

Навчальне видання

МАЙСТРО Сергій Вікторович

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Конспект лекцій

Модуль I

Підписано до друку 05.09.2016 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Обл.-вид. арк. 1,9.
Гарнітура Таймс. Тираж ____ прим. Замовлення ____

Віддруковано з оригінал-макета у друкарні
ФО-П Леонов Д.С.
61023, м. Харків, вул. Весніна, 12, тел. (057) 717-28-80.